

U povodu najnovije zbirke dokumenata
o Jugoslaviji (Branko Petranović i Momčilo
Zečević, Jugoslavija 1918—1984,
IRO »Rad«, Beograd 1985)

ANTO MILUŠIĆ

Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek, SFRJ

I

Prošle godine objavljena je knjiga prof. dra Branka Petranovića i dra Momčila Zečevića »Jugoslavija 1918—1984 — Zbirka dokumenata«, koja na nešto više od 1100 stranica donosi autorsku selekciju 914 dokumenata o Jugoslaviji 1918—1984, uključivši i razdoblje 1914—1918. što predhodi stvaranju jugoslavenske države, s bogatim bilješkama i komentarom pojedinih dokumenata i povijesnih događaja. Knjigu je recenzirao prof. dr Čedomir Popov kao jedini recenzent.

Priređivači su zbirke u svom predgovoru istakli kako su »težili da jezikom probrane dokumentacije prezentiraju sugestivno, zanimljivo i uverljivo pregled složenog razvoja jugoslavenske države i društva«. Nisu se odlučili za klasični diplomatski zbornik, već su priredili tematsku zbirku u kojoj su dokumenti doneseni u skraćenoj varijanti. Nastojali su iz obilja građe prezentirati najvažnije dokumente, a od više srodnih dokumenata izabrati najkarakterističnije za ocjenu pojedinih događaja, ali da pri tom »na osnovu postojećih istorijskih saznanja ustanove međuzavisnost događaja«. Kao mjerilo za selekciju dokumenata, ističu oni, uzimali su važnost sadržaja sa stanovišta općeg razvitka Jugoslavije, kao i modernih historioografskih saznanja o određenim događajima i pojavama. Takav autorski pristup, uvjereni su priređivači, omogućava dosljedniju primjenu jednakih mjerila prilikom vrednovanja događaja i procesa povijesnog razvoja na temelju dostupne dokumentacije. Stručnom pak selekcijom bitnih dokumenata, odnosno njihovih dijelova »priređivač iz obilja integralne dokumentacije izdvaja one činjenice koje svojom autentičnom snagom sublimiraju i reprezentuju osnovnu poruku i sadržaj istorijskog izvora«. Knjiga je sadržajno podijeljena na uvodni dio (Prvi svetski rat i početak rešavanja jugoslavenskog pitanja 1914—1918) i tri glavna dijela (Dio I: Kraljevina Jugoslavija 1918—1941; Dio II: Oružana revolucija 1941—1945; i Dio III: Socijalistička Jugoslavija 1945—1984). Uvodni dio na

117 stranica donosi gotovo isto toliko dokumenata. Od ostalih je dijelova knjige po broju dokumenata najopsežniji II dio, koji obuhvaća blizu 300 dokumenata, dok su I i III dio u tom pogledu prilično ujednačeni, donoseći svaki nešto više od 250 dokumenata. Međutim, po broju je stranica najopsežniji II dio (čak 453 stranice), zatim slijedi I dio sa oko 260 stranica. Spomenimo i to da je prvi dokument u toj zbirci Manifest vlade Kraljevine Srbije srpskom narodu (Beograd, 25/12. VII 1914) u povodu ultimativnih zahtjeva austrougarske vlade nakon sarajevskog atentata na nadvojvodu Franju Ferdinanda. Zbirka, pak, završava izlaganjem predsjednice SIV-a Milke Planinc na sjednici Vijeća republika i pokrajina Skupštine SFRJ, 3. VII 1983, u vezi s pregovorima za dobivanje financijske pomoći iz inozemstva. Međutim, dio bilješke vezane uz taj dokument pomiče vremenski obuhvat zbirke još za jednu godinu prema sadašnjosti (svibanj 1984), tako da knjiga obuhvaća razdoblje od 1914. do 1984. godine, dakle punih 70 godina.

Privedivači su, čini se, bili svjesni težine zadatka koji su na sebe preuzeli pripremajući ovu opsežnu autorsku zbirku, ali i njezina mogućeg domašaja, to više što sami u predgovoru napominju kako za priređivanje »jednog dokumentarno-istorijskog sintetizovanog pregleda [...] ne bi bilo suvišno angažovanje i većeg tima stručnjaka u periodu od nekoliko godina«. Uz to autori opravdano ističu i neke objektivne okolnosti koje su ih umnogome ograničavale, a ponajprije kako je dio ključnih pojava u nas historiografski još neispitan, a isto tako da je velik dio dokumenata, koji se odnose na događaje obuhvaćene zbirkom, još uvijek nepristupačan javnosti. Zato ne treba shvatiti samo kao izraz skromnosti autora, kad — govoreći o svojoj odluci da zbirku predaju javnosti u takvom obliku — napominju da je »praktično, reč o zaoravanju prve brazde«. Vjeruju, međutim, da ona, tj. zbirka (ovakva kakva jest), ipak u općim linijama pridonosi sagledavanju ukupnog razvitka Jugoslavije. Njihova, pak, prilično neuobičajena, uvodna napomena kako prijeti opasnost da se priređivačima »pripíše tendencioznost ili jednostranost pri izboru građe« — ali da oni mirno predaju svoju zbirku, i širokom čitalačkom krugu i stručnjacima, uvjereni da su radili u skladu s mjerilima struke, objektivno, *sine ira et studio* — samo kao deklaracija, nema nikakve važnosti (bez obzira na motive spomenute njihove ograde), dok to ne bude i činjenično, kritički potvrđeno.

Zbirka dokumenata »Jugoslavija 1918—1984« po namjeni je njezinih priređivača više od onoga što govori sam naslov, ona je više od zbirke dokumenata, jer su autori imali u vidu da će čitaoci njihovu knjigu moći iskoristiti »i kao izvornu studiju o razvoju Jugoslavije od 1918. do 1984.«. Zbog toga je zbirka popraćena opsežnim naučnim objašnjenjima, specifičnim znanstvenim aparatom za koji autori kažu: »[...] prvo, on je dosta opširan, pisan na osnovu najnovije literature, s pretenzijom da obuhvati poglede na događaje sa stanovišta ukupnih savremenih saznanja o njima; drugo, takve napomene su historiografski dvojake: na jednoj strani nastoje da objasne događaje iz dokumenata, a, na drugoj, da povežu opšte istorijske tokove«. S tim u vezi autori posebno napominju kako su smatrali da bi, s obzirom na njihove opširne napomene uz poje-

dine dokumente i karakter spomenutog znanstvenog aparata, »bio suvišan bilo kakav opšti studijski uvod«.

Daleko bi me odvelo da ovdje navodim sve opće uvodne napomene priređivača (koje su u predgovoru formulirane u 9 točaka) no spomenut ću kako oni, u jednoj od tih točaka, navode i to da su svi izostavljeni dijelovi pojedinih dokumenata u njihovoj zbirci označeni točkicama, »koje upozoravaju da je tekst ispušten, odnosno da nije objavljen u integralnom obliku«. Za korisnike bi to trebalo biti puna autorska garancija da njihovu zbirku mogu prihvatiti s pouzdanjem u pogledu stručnosti i kvalitete obrade dokumenata.

Neke napomene priređivača zbirke odnose se samo na njezine određene dijelove. Moju pažnju privukle su dvije takve napomene koje se odnose na dio o Kraljevini Jugoslaviji. U jednoj od njih autori posebno napominju kako su »težili da na objektivnan način prikažu položaj svih jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina (savremenih narodnosti), uz optimalnu eliminaciju jednostranih, crno-belih kontrasta, kojima su bili opterećeni mnogi slični dokumentarno-istoriografski radovi u nas«. U drugoj oni opet konstatiraju kako su »nastojali da izdvoje glavne tokove zbivanja i unesu određeni red u kontroverznost različitih političkih i naučnih tumačenja, čak i nekih krupnih pitanja, kao što su državnopravni kontinuitet ili diskontinuitet 'stare' i 'nove' Jugoslavije, i sl.«.

Zadržao sam se nešto poduže na ekspliciranju uvodnih napomena priređivača iz njihova predgovora, jer se o njim mora voditi računa, odnosno mora ih se uzeti u obzir pri iole ozbiljnijoj kritičkoj ocjeni ove zbirke dokumenata u cjelini.

Spomenut ću još da se iz zaključnog dijela predgovora vidi kako su autori, iako svjesni svih ograničenosti (historiografskih, izvornih i prostornih) ove zbirke, imali u vidu i jedan posebni važan razlog za njezino objavljivanje. Naime, imali su u vidu kako su sazrele mlade generacije »koje nemaju ni najopštiju predstavu o događajima koji se prikazuju i obrađuju u ovoj zbirci«, a one — navode autori — »naprosto žele i zahtevaju da saznaju šta je prethodilo i uslovljavalo društveno-ekonomske i moralne krize jugoslovenskog društva, kao i ovu savremenu«. Dakle, autori žele da njihova knjiga pridonese boljem informiranju mlade generacije o osnovnim društvenim kretanjima i općem historijskom procesu u Jugoslaviji. Svoju motivaciju za izdavanje takve zbirke dokumenata oni u pogovoru proširuju još jednom posebnom namjenom, izražavajući nadu da će njihov izbor dokumenata o Jugoslaviji u toj knjizi »korisno poslužiti budućim ekonomskim, sociološkim i politološkim istraživanjima i analizama koje će doprineti uspješnijem savladavanju problema pred kojima se nalazi jugoslovensko društvo«. Kao što se može zaključiti, autori su ove knjige imali u vidu njezinu višestranu namjenu, i u pogledu upotrebljivosti informacija koje donosi, i u pogledu utjecaja što ga može imati.

II

Petranović-Zečevićeva zbirka dokumenata pomakla je granicu vremenskog obuhvata dokumenata o Jugoslaviji, u odnosu na posljednju sličnu takvu knjigu u našoj historiografiji — Čulinovićeve Dokumente o Jugoslaviji, Zagreb 1968 — za daljnjih 20 godina. Ona je za ovo razdoblje donijela niz novih dokumenata koje dosad ili nismo mogli uopće naći, ili ih nismo mogli naći na jednom mjestu. Dokumenti prezentirani u zbirci pokrivaju gotovo sva područja društvenog i političkog života relevantna za procjenu glavnih tokova povijesnog procesa u navedenom razdoblju. No koliko god to sa stanovišta historiografije znači vrlo značajan pomak, ipak je toliki vremenski obuhvat ove zbirke uzrok jednog od njezinih velikih nedostataka. Naime, neka pitanja interesantna za našu historiografiju ili nisu obuhvaćena dokumentima ili su u objašnjenjima suviše marginalizirana, što se može protumačiti jedino time da su priređivači, zbog obilja dokumentarne građe, morali provesti prilično grubu selekciju dokumenata, a na pojedina se pitanja nisu mogli ni osvrnuti u svojim objašnjenjima. Važan je nedostatak knjige i nepostojanje uvodne studije, što unatoč često opsežnim komentarima i objašnjenjima autora uz određene dokumente, ipak ne omogućava da se pojedini društveni i povijesni procesi prate i sagledaju u cjelini, niti se može vidjeti kako te procese sagledavaju i ocjenjuju autori. Isto je tako prilično velik nedostatak ove knjige što nije navedena literatura, odnosno bibliografija onih radova koje su autori uzeli u obzir, osim pojedinih naslova koje navode u svojim razmatranjima u objašnjenjima. Da je u pitanju klasična zbirka dokumenata taj prigovor ne bi bio opravdan. Ali priređivači su svoju knjigu predstavili i kao »izvornu studiju o razvoju Jugoslavije 1918—1984«, pa da bi opravdala takvu kvalifikaciju literatura je, čini mi se, neophodan popratni znanstveni aparat.

U nastavku ću iznijeti i neke podrobnije primjedbe: prvo one koje se odnose na stručnu obradu dokumenata i neke uočene faktografske netočnosti (greške koje su gotovo neminovne u tako velikoj zbirci, no na njih se mora upozoriti kako bi kasnije bile otklonjene), a zatim i one primjedbe koje se odnose na neke ocjene autora ili koje otvaraju neka pitanja što se tiču sagledavanja pojedinih događaja društvenog i povijesnog procesa pomoću te zbirke. Veći dio primjedbi odnosi se na I i II dio, a samo manji broj i na III dio zbirke.

1. Priređivači knjige, koja je već u naslovu označena kao zbirka dokumenata, morali su najveću pažnju pokloniti stručnoj strani obrade dokumenata, tj. takvom njihovom prezentiranju (po određenom sistemu) da vjerno izražavaju izvorni sadržaj i smisao, vodeći posebice računa o tome da je zbirka namijenjena korisnicima koji u njoj žele naći pouzdanu informaciju o sadržaju nekog dokumenta. U pogledu obrade dokumenata zbirka je, međutim, prilično neujednačena, a naročito se to odnosi na zakonske tekstove. Takvi dokumenti doneseni su na tri različita načina, u tri različite varijante stručne obrade. Jedanput je dokument donesen u integralnom tekstu ne samo u pogledu glavnog sadržaja, nego, također, s potpunim uvodnim dijelom i oznakom potpisnika na kraju dokumenta (npr. Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu

Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, na str. 140—142). Drugi put doneseni su u skraćenoj varijanti, a da pri tom, u nekim dokumentima, nije točno označeno koji su njihovi dijelovi izostavljeni (npr. Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, na str. 177—182; Uredba o Banovini Hrvatskoj, str. 359—360), a u trećoj varijanti doneseni su s eksplislicitnom naznakom da je riječ o izvratku teksta (npr. »Iz Uredbe o zabrani otuđivanja i opterećivanja velikih poseda«, str. 248—249). Takvim neujednačenim prezentiranjem dokumenata zbirka ne samo što mnogo gubi na svojoj vrijednosti, već može neinformiranog korisnika dovesti u zabludu u pogledu izvornog sadržaja dokumenta. Tako je, na primjer, u spomenutoj Uredbi o Banovini Hrvatskoj (na str. 359) bez označavanja točkicama izostavljen njezin uvodni dio ili preambula, inače karakterističan po svom sadržaju kojem se u literaturi pridaje posebno značenje (Glasi: »[...] Kraljevi namesnici na predlog Ministarskog saveta i na osnovi čl. 116. Ustava, a da bi se obezbedilo učešće Hrvata u životu države i time očuvali javni interesi, propisuju ovu [...]«). Ovdje, dakako, nije riječ samo o običnom protokolarnom uvodu, već o preambuli s određenim sadržajem, a izostavljenje takvog teksta trebalo je u prezentiranom dokumentu na odgovarajući način označiti. Priređivači su, uostalom, u svom predgovoru i izrijekom ustvrdili da su baš tako postupali.

Takvih propusta, većih ili manjih, u obradi pojedinih dokumenata ima više, što, uz ostalo, upozorava i na to da je izostala precizna korektura teksta, koja je posebno važna za ovakve zbirke. Spomenut ću samo da se u tekstu programa Hrvatske zajednice (na str. 189) u nepunih četrnaest redaka nalazi pet grešaka, od kojih jedna čini dio teksta nerazumljivim, a druga mu mijenja smisao. U prvom slučaju (tekst nerazumljiv) u dokumentu stoji: »Postepeno izražavanje svih plemenskih i konfesionalnih opreka [...]«, a trebalo je, prema izvornom tekstu na koji se pozivaju priređivači, stajati: »Postepeno izravnavanje [...]«. U drugom slučaju (mijenja se smisao teksta) govori se o sporazumu »[...] između Narodnog Vijeća u Zagrebu i Srpske Narodne skupštine u Podgorici [...]«, a treba: »[...] između Narodnog Vijeća u Zagrebu i Srpske Narodne Skupštine u Beogradu i pristanka Crnogorske Narodne Skupštine u Podgorici [...]«. U potonjem je slučaju izostavljanjem dijela izvornog teksta i označavanjem Crnogorske Narodne Skupštine u Podgorici za »Srpsku Narodnu skupštinu u Podgorici« bitno izmijenjen izvorni smisao teksta objavljenog dokumenta.

Još je nezgodnija, međutim, greška na str. 110. nastala zbog nekritičkog preuzimanja sadržaja dokumenta (Prijedlog Odbora sedmorice i Naputak Narodnog Vijeća SHS) o izboru i sastavu odbora od 28 članova za provedbu ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom. Među njegovim se članovima, naime, u prezentiranom dokumentu navodi i Stjepan Radić, bez ikakvih drugih napomena u vezi s njime uz taj dokument. Poznato je da je Radić zaista izabran u spomenuti odbor, ali da nije sudjelovao u njegovom radu niti je otputovao u Beograd s ostalim članovima delegacije Narodnog Vijeća SHS, pa nije sudjelovao ni u pripremanju adrese regentu Aleksandru na temelju koje je, i regentove proklamacije, 1. XII 1918, u Beogradu provedeno državno ujedinjenje. F. Šišić donosi infor-

macije o promjenama koje su uslijedile nakon izbora spomenutog odbora. Prema tim informacijama u noćnoj, krnjoj sjednici Središnjeg odbora, 26. XI 1918, kada se većina njegovih članova bila već razišla (uglavnom uz sudjelovanje pristaša Svetozara Pribičevića) osuđujući Stjepana Radića prisutni su, većinom glasova, odlučili »[. . .] da se zbog njegova huškanja stavi seljačkoj stranci na dispoziciju i da seljačka stranka na mjesto njega izašalje u Narodno Vijeće kojega drugoga svoga člana [. . .]«. (Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919, Zagreb 1920, str. 279). Prema B. Krizmanu, Središnji je odbor već na svojoj poslijepodnevnjoj sjednici 25. XI — na upit dra Angelinovića »kakove će korake poduzeti Središnji odbor Narodnog Vijeća protiv Stjepana Radića radi njegova harangirajućeg govora na skupštini od 25. studenoga 1918.« — zaključio da će »stvar podrobno ispitati i rezultat iznijeti na sutrašnjoj sjednici«. Radić je, prema izvještaju u zagrebačkom »Obzoru« od 26. XI 1918 — kako donosi Krizman — na spomenutoj skupštini govorio o izabranoj delegaciji koja odlazi u Beograd, o zaključku Središnjeg odbora u vezi s time i o tzv. Naputku. Upitao je prisutne bi li pošao u Beograd »kao opozionac« — rekavši da se ne boji Beograđana i Srbijanaca, nego ove »domaće nesreće« — ali se skupština izjasnila protiv toga da Radić putuje u Beograd. (Bogdan Krizman, Zapisnici Središnjeg odbora Narodnog Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, Starine JAZU, knjiga 48, str. 380.) Stjepan Radić, dakle, nije sudjelovao u radu odbora 28-ice i trebalo je to konstatirati napomenom uz spomenuti dokument na str. 110 (gdje se poimenično navode svi članovi tog odbora, a među njima i Radić). Kako to nije učinjeno, taj propust u pogledu preciznosti faktografije može u neupućena čitaoca izazvati mnoga pitanja i nedoumice s obzirom na kasnije Radićevo političko djelovanje.

Priredivačima se, također, može prigovoriti da način na koji oni preuzimaju već publicirane dokumente (posebno kako ih skraćuju) ponekad nije sasvim korektan. Tako na samom početku II dijela svoje zbirke, u tematskoj grupi dokumenata »Podjela Jugoslavije«, priredivači donose dokument pod naslovom »Hitlerova odluka o uništenju Jugoslavije kao države« od 27. III 1941 (str. 403) koji su preuzeli od F. Čulinovića, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970, str. 49—50. Oni su, svojim skraćivanjem, taj dokument prezentirali u ovakvoj verziji:

»[. . .] Führer je odlučio, bez da se čeka na moguće izjave lojalnosti od strane nove vlade, da se izvrše sve pripreme, kako bi se Jugoslavija vojnički i kao država razbila [. . .].«

[. . .] Treba računati s tim, da se pri našem napadu Hrvati stave na našu stranu. Njima treba osigurati odgovarajući politički postupak (kasnije autonomiju). Rat protiv Jugoslavije morao bi biti vrlo popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, pošto se ovim državama ima staviti u izgled teritorijalna proširenja: Za Italiju — jadransku obalu, Mađarskoj — Banat, Bugarskoj — Makedonija [. . .].«

U njihovoj se skraćenoj verziji dokumenta, odmah nakon teksta o Hitlerovom planu za razbijanje Jugoslavije vojnički i kao države, nastavlja tekst u kojem Hitler izjavljuje kako se treba računati s tim da se u rat-

nom sukobu »Hrvati stave na našu stranu«. Kad se to pročita onda se, bez cjeline teksta, iz prezentiranog dokumenta može steći dojam da su Hitlerove kalkulacije s Hrvatima ne samo u neposrednoj vezi s njegovom odlukom, već da u tome imaju i jako veliko, gotovo odlučno značenje, kad je upravo to navedeno na prvom mjestu razrade njegove odluke o uništenju Jugoslavije. Sasvim drugačiji smisao — u okviru Hitlerovog razmatranja nastale situacije nakon događaja u Jugoslaviji od 27. III 1941 — ima cjelina tog teksta, pa čak samo integralni dio onog njegovog dijela što su ga preuzeli priređivači, kada se, naime, uzme u obzir izostavljeni dio koji se uklapa u početak i završetak skraćenog teksta prezentiranog dokumenta. Bez skraćivanja, kojem su pribjegli priređivači, taj dio teksta glasi:

»[. . .] Führer je odlučio, bez da se čeka na moguće izjave lojalnosti od strane nove vlade, da se izvrše sve pripreme, kako bi se Jugoslavija vojnički i kao država razbila.

[. . .] Radi se o tome da se djeluje što je brže moguće. Pokušat će se da u tome na podesan način sudjeluju pogranične države. Zatražit će se vojna podrška protiv Jugoslavije napose od Italije, Mađarske, u izvjesnom odnosu također od Bugarske. Rumuniji pripada glavni zadatak pokriće prema Rusiji. Mađarski i bugarski poslanici već su obaviješteni. Duceu će još u toku današnjeg dana biti upućena obavijest.

Politički je osobito važno, da se udarac protiv Jugoslavije provede s nesmiljenom oštrinom i da se vojničko uništenje izvrši u jednom munjevitom pothvatu [. . .].

[. . .] Treba računati s tim, da se pri našem napadu Hrvati stave na našu stranu. Njima treba osigurati odgovarajući politički postupak (kasnije autonomiju). Rat protiv Jugoslavije morao bi biti vrlo popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, pošto se ovim državama ima staviti u izgled teritorijalna proširenja: Za Italiju — jadransku obalu, Mađarskoj — Banat, Bugarskoj — Makedonija [. . .].«

Napominjem da sadržaj toga dokumenta, u mnogo boljem prijevodu, Čulinović donosi i u svojim Dokumentima o Jugoslaviji, Zagreb 1965, na str. 364—365, gdje navodi njegov primarni izvor (Zbornik »Procès des grands criminels de guerre devant le Tribunal Militaire International«, knj. XXVIII, dokument pod oznakom PS — 1746, str. 22—25) što su priređivači u svojoj zbirci propustili učiniti. Treba, također, napomenuti da prema Čulinoviću ovdje i nije riječ ni o kakvoj odluci u formalnom smislu, koja bi, naime, u nekom službenom dokumentu bila tako stilizirana, već je zapravo riječ o dijelovima govora u kojem je Hitler na sastanku sa svojim suradnicima, 27. III 1941, uz ostalo, iznio i motive svoje odluke za oružani napad na Jugoslaviju (u tom se kontekstu spominje i plan akcije »Marita« koji se odnosi na Grčku i pothvat »Barbarossa« u vezi s pripremanim napadom na Sovjetski Savez) što je kasnije pronađeno kao pribilježka u ratnom dnevniku generala Haldera.

Priređivači su, osim toga, ovdje izdvojili samo jedan dokument iz cjeline nekoliko dokumenata iz kojih je vidljivo da su spomenute Hitlerove kalkulacije s Hrvatima (u sklopu njegove procjene o njihovu položaju u Kraljevini Jugoslaviji) bile samo jedan od elemenata neposredno nakon toga

razrađenog ratnog plana i smjernica za propagandu protiv Jugoslavije. To najbolje dolazi do izražaja u tzv. Uputama br. 25 njemačkog glavnog štaba s ratnim planom protiv Jugoslavije gdje se, uz ostalo, navodi: »Treba zaoštriti unutrašnjopolitičko rastrojstvo u Jugoslaviji političkim obećanjima Hrvatima.« Poznato je, također, i to da je već, 28. III 1941, feldmaršal Keitel, prema Hitlerovoj naredbi, sastavio »Smjernice u pogledu pitanja propagande protiv Jugoslavije« u kojima ne samo što se krivnja za namjeravani rat prebacuje na Srbe i »srpsku vladu«, nego se Hrvate i druge »nesrpske narode« direktno pozivalo da se distanciraju od tog rata, kako na bojištu ne bi bili beskorisno »poubijani od strane srpskih šovinista za engleske ciljeve«. Na tom se mjestu, uz ostalo, navodi i ovo: »Budući da su Srbi prema nesrpskim narodnim grupama Jugoslavije, a prije svega prema Hrvatima i Makedoncima, uvijek provodili bezobzirnu diktaturu, to ovima treba isticati, da njemačka vojska ne dolazi kao neprijatelj Hrvatima, Bosancima i Makedoncima [. . .].« (Usp. F. Čulinović, Dokumenti. . . , str. 364—367).

2. U objašnjenjima, tj. u komentaru pojedinih dokumenata u bilješkama autora, također ima nekih faktografskih netočnosti, ali i takvih interpretacija određenih događaja koje činjenično nisu sasvim utemeljene. Tako se u bilješci 7, na str. 185—186, koja daje komentar Uredbe o podjeli zemlje na oblasti iz 1922. godine — uz konstataciju autora da je Srbija bila najviše »atomizirana« u poređenju sa svim ostalim jugoslavenskim zemljama i pokrajinama — navodi kako su »Hrvatska i Slavonija bile podjeljene na tri oblasti: zagrebačku, osječku i primorsko-krajišku [. . .].«, što u pogledu Hrvatske i Slavonije ne odgovara faktičnom stanju. Naime, već je Ustavom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921. godine, u čl. 135, bilo određeno da u slučaju ako se podjela zemlje na upravne oblasti bude provodila uredbovnim putem, tada se u Hrvatskoj i Slavoniji imaju osnovati četiri oblasti. Ta se ustavna odredba pri donošenju Uredbe o podjeli zemlje na oblasti ipak morala poštivati, jer bi inače bio donesen formalno neustavni akt. Tako je Hrvatska i Slavonija bila podijeljena na četiri oblasti: osim triju već spomenutih — četvrta je bila srijemska oblast. Srijemsku oblast (sa sjedištem u Vukovaru) sačinjavala je bivša Srijemka županija Hrvatske i Slavonije.

Slična je faktografska netočnost i u bilješci 4, na str. 265, u komentaru autora o novoj upravnoj podjeli zemlje 1929. god. na banovine, gdje navode da je područje Bosne bilo podijeljeno na tri banovine (Vrbasku, Drinsku i Zetsku) što opet nije točno. Bosna (i Hercegovina) tada je bila još više razdobljena, jer je njezino područje ušlo djelomično u sklop, osim već spomenutih triju banovina, još i Primorske banovine. Tada je, naime, Primorska banovina jednim svojim dijelom uključivala i kotare: Bugojno, Duvno, Livno, Konjic, Ljubuški, Mostar, Prozor i Stolac, dakle i one kotare koji su prije 1. XII 1918. bili u okviru Bosne i Hercegovine. Što se tiče upravnih podjela stare Jugoslavije, kao što se može vidjeti, autori nisu dovoljno precizni i pouzdani u svojoj faktografiji.

3. Pažnju su mi privukle neke konstatacije autora u vezi s donošenjem spomenute Uredbe o podjeli zemlje na oblasti. S tim u vezi oni ispravno konstatiraju kako je prvo bilo predviđeno da se donese Zakon o podjeli zemlje na oblasti i da je kralj, 27. X 1921, odobrio da se Prijedlog zako-

na iznese pred Narodnu skupštinu. Zatim, dalje, konstatiraju: »Otpori Hrvatskog bloka parcelizaciji, tj. 'atomizaciji' Hrvatske, privremeno su prekinuli proces donošenja ovog Zakona [. . .].« Nakon toga, malo zatim, opet konstatiraju: »Koaliciona radikalno-demokratska vlada N. Pašića donela je, 26. aprila 1922, Uredbu o podjeli zemlje na oblasti bez konzultovanja predstavničkog tela [. . .].« (bilj. 7, str. 185).

Tu je, zapravo, riječ o dvije konstatacije: 1) da je proces donošenja prvobitno predviđenog Zakona o podjeli zemlje na oblasti (privremeno) prekinut otporom Hrvatskog bloka parceliranju odnosno »atomizaciji« Hrvatske; i 2) da je kasnije vlada donijela Uredbu o podjeli zemlje na oblasti bez konzultiranja predstavničkog tijela. Iz prve konstatacije moglo bi se zaključiti kako je proces donošenja prvobitno predloženog Zakona o podjeli zemlje na oblasti zaustavljen zbog otpora Hrvatskog bloka, dakle njegovo nedonošenje konotacijski je vezano uz Hrvatski blok. Kasnije je, kako slijedi iz druge konstatacije, donesena spomenuta Uredba, ali bez konzultiranja predstavničkog tijela. Međutim, rad na Prijedlogu zakona o podjeli zemlje na oblasti (koji se neznatno razlikovao od kasnije donesene Uredbe), nije bio samo privremeno prekinut, kako navode autori, već je prijedlog faktično odbačen, jer nije dobio podršku u odgovarajućim odborima Narodne skupštine. Podršku nije dobio ni onda kada je predloženo donošenje tog zakona u redovnoj zakonodavnoj proceduri, a niti kasnije u Zakonodavnom odboru po skraćenoj proceduri, po čl. 133. Ustava, što se primjenjivala u postupku za izjednačavanje zakonodavstva i uprave u zemlji. Oba puta, kao što se vidi iz skupštinske dokumentacije i stenografskih zapisnika, zakon nije donesen zbog protivljenja u samoj Skupštini, najviše od članova Jugoslavenskog kluba (sačinjavale su ga Slovenska ljudska stranka, Hrvatska pučka stranka i Bunjevačko-šokačka stranka) ali i protivljenja članova Zemljoradničkog kluba i nekih drugih poslanika. U ovom slučaju nije bilo odlučno izvanskupštinsko djelovanje Hrvatskog bloka, bez obzira na to što su se, inače, gledišta Jugoslavenskog kluba i Hrvatskog bloka u pitanju podjele zemlje na upravna područja slagala. Međutim, dok je Jugoslavenski klub djelovao u Narodnoj skupštini, Hrvatski je blok razvijao izvanskupštinsku političku aktivnost.

Da su upravo spomenuti razlozi u samoj Skupštini (ali ne samo oni) bili odlučni za nedonošenje Zakona o podjeli zemlje na oblasti najbolje će se vidjeti iz ovog što ću dalje navesti. Vraćajući, 18. I 1922, Narodnoj skupštini podneseni zakonski prijedlog, bez svog mišljenja, u izvještaju se Odbora za administrativnu podjelu zemlje, s tim u vezi, između ostalog, konstatira: »Odbor je u svojih dvanaest sednica pretresao podneti mu zakonski predlog, ali uvek se to pretresanje vršilo u granicama načelne, opšte diskusije, a nije mogao stići da priđe detaljnom pretresanju [. . .].« U odvojenom se mišljenju Jugoslavenskog kluba, koje je priloženo istom izvještaju, navodi: »[. . .] Držeć se načela prave, istinite in učinkovite samouprave in avtonomije, ki se more udejstviti in uveljaviti edino le v velikih pokrajinah, izjavljam v imenu Jugoslovenskega kluba, da otklanjam z vse odločnostjo razparcelacijo Slovenije in Hrvatske te da najodločnejše odbijam predloženi zakonski načrt, ko namerava to parcelacijo

legalizirati ter ropu (otimanju) ljudskih samoupravnih in avtonomnih pravic dati zakonsko sankciju.«

U spomenutom je odborskom izvještaju još interesantnije obrazloženje odvojenog mišljenja poslanika Miloša S. Moskovljevića (Zemljoradnički klub) u kojem, među ostalim, stoji: »Ne mogu se složiti sa izvještajem većine odbora za administrativnu podjelu zemlje, jer smatram da u njemu nisu izneti pravi razlozi zašto Odbor nije svršio povereni mu posao [...]. Prilikom načelne debate pokazalo se da klubovi vladine većine nisu još izradili jedno klubsko mišljenje, već je svaki član govorio u svoje ime, većinom o svome kraju, tako da je bilo onoliko mišljenja koliko govornika, a sva su često bila protivna mišljenju svoga ministra. Ova žalosna činjenica da klubovi vladinih stranaka nisu ni pretresali jedan od najvažnijih zakona [...] dokazuje da su stranke zastupljene u vladi želele da se zakon o administrativnoj podjeli zemlje i ne donosi kroz skupštinu već ili da ostane stanje kako je sad ili da vladin projekt posle 28. aprila uredbom bude ozakonjen, na što se i ciljalo odredbom čl. 135. Ustava [...].« (Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, godina II, broj 13, Beograd 1922, XXIII. redovni sastanak održan 30. I 1922, str. 243—245). Prilikom rasprave u Zakonodavnom odboru Narodne skupštine, poslanik je Moskovljević, kasnije, bio još određeniji objašnjavajući na što se zapravo odnosila njegova primjedba u odvojenom mišljenju uz odborski izvještaj većine »da u njemu nisu izneti pravi razlozi zašto Odbor nije svršio povereni mu posao«. Na sjednici Zakonodavnog odbora Narodne skupštine on je s tim u vezi izjavio: »[...] Ja hoću ovdje da istaknem i da dokažem, da ovaj zakonski predlog nije primljen u odboru za administrativnu podjelu zemlju, nego da je odbačen, ma da odbor u svom izvještaju Skupštini ništa o tome ne govori [...].« (Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, XLIII. sjednica održana 6. II 1922, str. 194).

Zakon o podjeli zemlje na oblasti, kao što sam već spomenuo, zbog protivljenja članova odbora kasnije nije mogao biti donesen ni po skraćenom postupku za donošenje zakona putem Zakonodavnog odbora, jer ga je i taj odbor, nakon rasprave koju nije uspio uspješno privesti kraju, vratio Narodnoj skupštini uz konstataciju kako »[...] nije stigao da pretrese i spremi zakonski predlog o podjeli zemlje na oblasti u roku predviđenom članom 135. Ustava« (Iste stenografske bilješke, XLIV. sjednica održana 28. III 1922, str. 377—378). Dakle nedonošenje predviđenog Zakona o podjeli zemlje na oblasti činjenično nije osnovano vezati uz Hrvatski blok, a nije osnovana ni tvrdnja autora da je vlada kasniju svoju uredbu, što je nosila isti naslov kao i spomenuti zakon, donijela bez konzultiranja predstavničkog tijela. Iako je već samo reguliranje tako važne materije uredbovnim putem imalo posebno značenje, ipak nema najveću važnost sama činjenica što je vlada pri donošenju te uredbe tako postupila (jer je postupala na osnovi ustavnog ovlaštenja). U svemu ovom je, naprotiv, karakteristično upravo to što je vlada svoju uredbu donijela unatoč negativnom stavu nadležnih skupštinskih odbora o gotovo identičnom zakonskom prijedlogu te isto takvom negativnom stavu vanparlamentarne političke opozicije, posebno Hrvatskog bloka, u odnosu na to pitanje.

4. Čini se da su se priređivači u zbirci općenito nedovoljno koristili stenografskim bilješkama Narodne skupštine Kraljevine SHS, za koje u svom predgovoru sami napominju da predstavljaju »značajan izvor«. Njima se, tako, može prigovoriti što atentat radikalskog poslanika Puniše Račića u Narodnoj skupštini, 20. VI 1928, na Stjepana Radića i neke druge poslanike Hrvatske seljačke stranke, odnosno Seljačko-demokratske koalicije, koji je završio poznatim skupštinskim krvoprolićem, objašnjavaju svjedočenjem (sjećanjem) Stanka Majcena (str. 259) o nekim njemu poznatim okolnostima tog događaja izvan Narodne skupštine, umjesto informacijama koje o samom događaju donose spomenute Stenografske bilješke kao prvorazredni izvor iz kojih je vidljiva i geneza cijelog događaja. U ovom slučaju priređivači ne samo što su odstupili od svoje uvodne napomene (kako će prezentirati najvažnije dokumente, a od više srodnih dokumenata izabrati najkarakterističnije za ocjenu pojedinih događaja), već u prvi plan događaja, umjesto sukoba između poslanika vladinih političkih stranaka, naročito nekih iz reda Narodne radikalne stranke i poslanika opozicione Seljačko-demokratske koalicije, stavljaju ličnost ministra unutrašnjih poslova Antona Korošca. Prilično opširna bilješka uz taj dokument, koja istina unosi više svjetla u sam događaj i njegovu pozadinu, ne može nadomjestiti izvorni, autentični dokument kao neposredni dokaz o događaju. U ovakvoj zbirci težište bi ipak moralo biti na dokumentu koji se odnosi na događaj, a ne na komentaru događaja.

5. U bilješci na str. 182—183 autori se (u vezi s donošenjem Vidovdanskog ustava) osvrću i na pitanje »pravne unifikacije države« navodeći kako se ono pokazalo »kao izuzetno složeno pitanje sve do samog sloma monarhije 1941.«. S tim u vezi oni dalje konstatiraju: »[. . .] zbog postojanja šest pravnih područja (Srbija, Crna Gora, jugoslavenske zemlje bivše Austro-Ugarske), nova država u pogledu pravnog poretka bila je organizirana i centralistički i federativno: dok je na jednoj strani postojao centralistički ustav, delovi srbijanskog Kaznenog zakona i dr., na drugoj strani sudstvo, krivično zakonodavstvo, kao i sve oblasti privatnog prava, kao i šerijatsko pravo, funkcionisali su u pojedinim delovima države sasvim različito i samostalno«.

Postavke autora kako je nova država u pogledu pravnog poretka bila organizirana »centralistički i federativno« te da su sudstvo, krivično zakonodavstvo i neke grane prava u pojedinim dijelovima države funkcionirali »sasvim različito i samostalno« ne mogu se održati nakon kritičke pravno-povijesne analize. Naime, na području prava u staroj je Jugoslaviji, naročito u početku, bila prilično izražena pravna heterogenost, pravni partikularizam, budući da su pojedine naše zemlje u zajedničku državu ušle sa svojim dotadašnjim pravom. Međutim, već je Vidovdanski ustav u čl. 133 izrazio orijentaciju k izjednačavanju zakonodavstva i uprave u zemlji te je u tu svrhu uveden posebni, skraćeni zakonodavni postupak. Unificiranje prava, naročito pojedinih grana prava, bilo je, kao što i autori s pravom ističu, prilično složen proces, pa je sve do 1941. god. uz unificirano pravo (državno-organizaciono pravo: ustavno i upravno pravo, propisi o uređenju sudova, zatim krivično pravo, djelomično i radno pravo, a od imovinskog zemljišno-knjižno pravo i dr.), ostalo i neunificirano pravo, naročito na području građanskog, trgovačkog i bračnog prava sa

šest posebnih pravnih područja koja djelomice navode autori. Ovdje je, dakle, riječ o pravnom partikularizmu koji je bio posljedica djelomične recepcije starog prava u pravni sistem jugoslavenske države. Ne može se govoriti o tome da je zbog toga država u pogledu pravnog poretka funkcionirala centralistički i federalno. O tome bi se moglo govoriti tek onda da su postojala autonomna pravna područja u kojima bi pravni poredak funkcionirao autonomno i u pogledu postanka, primjene i prestanka pravnih propisa, a osim toga da je funkcionirao više ili manje nezavisno od pravnog poretka na ostalom području. Kao što je poznato takva autonomna pravna područja u Kraljevini SHS odnosno Jugoslaviji nisu postojala. Spomenuta su pravna područja bila dio pravnog poretka jugoslavenske države, a pravo koje se na njima primjenjivalo bilo je dio njezina pravnog sistema. Na tim su pravnim područjima, istina, pojedine malo-brojne grane prava, ili samo dijelovi nekih grana prava, ostali neunificirani jer su to zbog složenosti procesa unificiranja prava tolerirali centralni organi države, ali osim njih nisu postojali nikakvi drugi, autonomni organi državne vlasti (sve do osnivanja Banovine Hrvatske 1939. god.), koji bi o tome mogli odlučivati. Poznato je, također, da se u Kraljevini Jugoslaviji intenzivno radilo i na unificiranju imovinskog prava (dio trgovačkog prava već je bio unificiran pa je donesen Trgovački zakon Kraljevine Jugoslavije što je obnarodovan u Službenim novinama, broj 245-LXXIV od 28. X 1937; ali je njegovo stupanje na snagu trebalo biti određeno posebnim zakonom, koji, međutim, nije uslijedio) pa taj cijeli posao nije bio završen do 1941. godine.

Osim toga, autori nisu točni ni u pogledu faktografije kad navode da je sudstvo i krivično zakonodavstvo u pojedinim dijelovima države funkcioniralo »sasvim različito i samostalno«, jer je uređenje sudova bilo jedinstveno regulirano 1929. god. Zakonom o uređenju redovnih sudova (a parcijalno u nekoliko navrata i prije toga) a iste je godine u Kraljevini Jugoslaviji unificirano i krivično pravo. Pri organizaciji sudstva moralo se, istina, voditi računa i o spomenutim pravnim područjima, jer je zadržano više vrhovnih (kasacionih) sudova. Zadatak usklađivanja primjene prava na tim pravnim područjima povjeren je tzv. općoj sjednici svih kasacionih sudova. Ta su pravna područja, dakle, ipak bila povezana jedinstvenom sudskom organizacijom, i u pogledu uređenja sudova i u pogledu primjene sudskog prava (građanskog i krivičnog procesnog prava), pa se unatoč pravnom partikularizmu nikako ne može govoriti da su ona funkcionirala »sasvim različito i samostalno«.

6. Na str. 189—209 zbirke, u tematskoj grupi dokumenata pod naslovom »Građanske stranke i kriza parlamentarizma«, priređivači donose programske dokumente nekih građanskih političkih stranaka, i to (na str. 189—197) vrlo sažet izvod iz programa Hrvatske zajednice (svega 14 redaka) i još kraći tekst dokumenta pod naslovom »Dodatak programu Hrvatske seljačke stranke 1922.« U zbirci se također nalazi kratak izvadak iz programa Slovenske ljudske stranke, zatim opširni izvodi iz programa Demokratske stranke (gotovo 2 pune stranice) te, čini nam se, integralni tekst programa Jugoslavenske muslimanske organizacije (također na gotovo 2 stranice) i programski dokument pod naslovom »Narodna radikalna stranka« iz 1922. s tekstom na nešto više od jedne

stranice. U prethodnoj tematskoj grupi dokumenata pod naslovom »Borba oko unutrašnjeg uređenja i Vidovdanski ustav« na str. 182—184, priređivači su donijeli i Memorandum Hrvatskog bloka. Ova kvantifikacija stranica sama po sebi ne bi bila važna da već i ona ne pokazuje kako su priređivači prilično neujednačeno izvršili izbor i skraćivanje spomenutih dokumenata (ili su preuzeli već skraćene dokumente), tako da su programi nekih stranaka svedeni samo na njihove segmente, dok su programi drugih dani u cjelini ili u vrlo opširnim izvodima. Tako se dogodilo da su programi hrvatskih građanskih stranaka skraćivanjem svedeni, uglavnom, na njihov odnos prema nacionalnom pitanju u državi, dok su, na primjer, programi Jugoslavenske muslimanske organizacije, Demokratske stranke i Narodne radikalne stranke doneseni *in extenso*, uključujući i njihovo stanovište o unutrašnjem uređenju države, samoupravnoj orijentaciji, demokratskim pravima i slobodama građana i dr. Međutim, svi programski elementi koji govore o demokratskoj platformi Hrvatske zajednice i Hrvatske seljačke stranke izostavljeni su iz njihovih stranačkih programa. U poređenju s programima drugih stranaka to može u čitaoca stvoriti pogrešnu sliku o nedostatku demokratske orijentacije tih stranaka uopće. S druge pak strane, istodobno se prenaplašava njihova platforma o nacionalnom pitanju, posebice ona u okviru Hrvatskog bloka, pa zato kad se nekoliko desetaka stranica dalje u zbirci prezentiraju kompletna načela Hrvatskog ustaškog pokreta iz 1933. god. (str. 267), onda sve to zajedno može dobiti i ovaj smisao: pomanjkanje demokratske orijentacije i naglašena nacionalna platforma odranije imaju za posljedicu pojavu te ekstremne nacionalne, šovinističke i separatističke ustaške platforme. Ovo, međutim, ne izražava ukupni politički proces između dva rata koji je s tim povezan, i zato je izostavljanje svih demokratskih elemenata iz programa hrvatskih građanskih političkih stranaka neprihvatljivo u jednom sasvim korektnom historiografskom pristupu. Neprihvatljivo je ne samo zbog svog povijesnog konteksta, nego naročito i zbog toga što može dovesti do pogrešnih zaključaka u odnosu na kasnija zbivanja, posebno u pogledu procjene određenih događaja i procesa u toku rata.

7. Od nekih pitanja naše najnovije (poslijeratne) povijesti zadržat će se na nacionalizaciji i kako je autori komentiraju. U vezi s tim oni u svojoj zbirci prezentiraju samo skraćeni tekst Zakona o nacionalizaciji privrednih poduzeća iz 1946. god. (str. 707—709), gdje su, među ostalim, nabrojene 42 privredne grane u kojima su nacionalizirana sva privatna privredna poduzeća »opštedržavnog i republikanskog značaja«. U svojoj bilješci uz taj dokument autori navode kako je nacionalizacija 1946. imala »uglavnom formalni značaj, jer se i do tada imovina stranih država, stranih vlasnika i nestalih lica nalazila pod sekvestrom, što znači da pravni status imovine nije bio raščišćen [...]«. Informacije autora o samoj nacionalizaciji zaista su nepotpune, a što se tiče nekih njihovih kvalifikacija i pogrešne. Prije svega autori su propustili konstatirati kako nacionalizacija po tom zakonu nije bila završna točka nacionalizacije, jer su uslijedili daljnji akti o nacionalizaciji. Poznato je da je nacionalizacija u nas, osim po spomenutom Zakonu, dalje provedena i po Zakonu o izmjenama i dopunama tog zakona iz 1948. god. (koju tek uzgred

spominju u svojoj bilješci na str. 774) i Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta 1958.

Spomenutim Zakonom iz 1948. nacionalizacijom su bila obuhvaćena i prešla u vlasništvo države, osim već navedenih privatnih industrijskih poduzeća, još i sva ona poduzeća »koja po svom karakteru ili po svom kapacitetu imaju opštu važnost za saveznu ili za republikansku privredu, za zaštitu narodnog zdravlja ili za kulturni razvoj masa [. . .]«. Nakon što je u deset točaka pobliže navedeno koja su sve to poduzeća za koja se ima smatrati da su takvog značaja, jedanaestom je točkom cit. Zakona nacionalizacija proširena još i na »ona preduzeća (industrijska, trgovačka, transportna, građevinska, hotele i sl.) koja prezidijum narodne skupštine narodne republike ukazom proglasi preduzećima od značaja za privredu narodne republike, a koja nisu zanatskog karaktera« (čl. 1, cit. Zakona, Službeni list FNRJ, br. 98 od 6. XII 1946). Nacionalizacija je 1946. i 1948, dakle, obuhvatila ne samo privatna industrijska poduzeća, već i mala privatna poduzeća, gotovo ukupnu tzv. malu privredu, a bila je izvršena ne samo na temelju spomenutih zakonskih propisa, već i republičkim podzakonskim aktima (ukazima prezidijuma narodnih skupština federalnih republika) što su doneseni po zakonskom ovlaštenju.

Ne može se prihvatiti gledište autora da je nacionalizacija 1946. imala »uglavnom formalni značaj«, jer je ona bila stvarna i po svom obuhvatu vrlo široka, tj. sva nacionalizacijom obuhvaćena privatna i druga poduzeća prešla su u vlasništvo države. To što se određena imovina stranih država, stranih vlasnika i nestalih osoba već nalazila pod državnim sekvestrom nije posebno važno s obzirom na ukupni domašaj nacionalizacije.

Trebalo se osvrnuti i na konkretnu historijsku praksu u provedbi te nacionalizacije, tj. kako propisi čl. 8—11. Zakona o nacionalizaciji iz 1946, koji su se odnosili na isplatu naknade za nacionaliziranu imovinu, u praksi nisu bili dosljedno primjenjivani. Naime, naknada koja je u skladu s tim propisima pripadala vlasnicima nacionalizirane imovine nije im isplaćena, osim djelomično, u nekim pojedinačnim slučajevima, kad im je trebalo osigurati egzistenciju. Po tome, po načinu svoje provedbe ta nacionalizacija je kao akt »eksproprijacije eksproprijatora« prešla zakonske okvire nacionalizacije i po svojim se efektima prema bivšim vlasnicima nacionalizirane imovine uistinu transformirala u svojevrsnu izvanzakonsku generalnu kvazikonfiskaciju.

Uz nacionalizaciju je, donekle, vezan dio bilješke autora na str. 774. što se odnosi na suđenje pred Vojnim sudom u Ljubljani (u travnju 1948) grupi od 37 osoba optuženih da su u zloglasnom nacističkom logoru Dachau postali suradnici Gestapoa. S tim u vezi autori napominju: »[. . .] Postoje pretpostavke da je organizacija suđenja i stroge kazne, uključujući smrtne izrečene da bi se ublažio napad IB-a, kao što je donekle bilo i s nacionalizacijom sitne industrije, također aprila 1948. [. . .].« 8. Već u svom predgovoru priređivači su zbirke posebno izdvojili pitanje »državnopravnog kontinuiteta ili diskontinuiteta 'stare' i 'nove' Jugoslavije« kao jedno od onih važnih pitanja naše novije historiografije koja zahtijevaju, i ujedno opravdavaju, njihovo nastojanje da »unesu određeni

red u kontroverznost različitih političkih i naučnih tumačenja«. Riječ je o historiografskom problemu koji ima i svoje pravnoteorijske i pravno-povijesne aspekte, koje, jedne i druge, također treba uzeti u obzir pri razmatranju toga problema. Međutim, koliko god sam nastojao steći uvid u to kako autori, kroz ovu zbirku, sagledavaju taj problem, tj. kako mu pristupaju i kako ga s obzirom na konkretne povijesne okvire i raspoloživu dokumentarnu građu rješavaju, ipak to nisam mogao do kraja sagledati. U ovoj zbirci dokumenata autori taj problem tek dotiču. Prvo u svojim napomenama uz dokument koji se odnosi na osnivanje Narodnog odbora oslobođenja u Beranama, 21. VII 1941 (na str. 432) gdje navode: »[...] Stvaranje ovih organa vlasti svedoči da KPJ nije prihvatila direktivu Kominterne o dve etape — narodnooslobodilačkoj i socijalno-revolucionarnoj, i, na drugoj strani, da je sa ustankom započeo diskontinuitet sa starim poretkom [...].« Zatim taj problem opet dotiču pri kraju bilješke na str. 547 u svom komentaru odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, gdje konstatiraju: »[...] Odlukama AVNOJ-a nije bio ustanovljen novi subjekt u međunarodnim odnosima, već su samo istaknuti novi organi spoljnog predstavljanja Jugoslavije, krajem 1943. bez međunarodnog priznanja, čiji su tvorcii tek bili spremni da se za nje-ga izbere.« Međutim, posebno u pogledu pitanja unutrašnjeg pravnog kontinuiteta odnosno diskontinuiteta autori nisu donijeli ni jedan pravni dokument koji je relevantan barem za formalnopravnu stranu toga problema, što može značiti i to da ih oni smatraju irelevantnim za svoj pristup tom pitanju. No, teško da se ta strana problema može zaobići, jer je notorno da u pravnom poretku nove jugoslavenske države postoje i takvi pravni akti (pa i zakonski propisi koji su i danas dio našeg pozitivnog prava). Riječ je o ovim pravnim dokumentima koje priređivači ne prezentiraju niti ih komentiraju u svojoj zbirci: 1. Odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a o odobravanju odluka, naredaba i izjava Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ; 2. Odluka Predsjedništva AVNOJ-a broj 132 od 3. II 1945. o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donijetih po okupatorima i njihovim pomagačima za vrijeme okupacije, o važnosti odluka koje su za to vrijeme donijete i o ukidanju pravnih propisa koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije; i 3. Zakon o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. IV 1941. i za vrijeme okupacije od 3. X 1946.

Spomenuta Odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a imala je posebno značenje za izgradnju pravnog poretka nove države. Naime, tom odlukom ne samo što je negiran stari sistem vlasti, već je prije donesenim aktima Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ dana snaga pravnih propisa, jer ih je tada potvrdio privremeni vrhovni organ državne vlasti. Dakle, formalno je uveden novi pravni poredak, a time je AVNOJ zapravo stao na stajalište nevažnosti bivšeg pravnog poretka čime je izrazio i gledište o nepostojanju kontinuiteta između starog i novoga pravnog poretka.

Kasnije donesenom Odlukom Predsjedništva AVNOJ-a broj 132 od 3. II 1945, u njezinom čl. 2, izrijekom su ukinuti pravni propisi (zakoni, uredbe, naredbe, pravilnici itd.) koji su bili na snazi do 6. IV 1941, i to samo »ukoliko su bili u suprotnosti s tekovinama narodno-oslobodilačke

borbe, s deklaracijama i odlukama Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zemaljskih antifašističkih vijeća (skupština, sveta, sobranja) pojedinih federalnih jedinica, kao i pravnim propisima donijetim od Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, njegovih povjereništava, vlada i pojedinih povjereništava federalnih jedinica«. Čini se da je tim Predsjedništvo AVNOJ-a u ovoj svojoj odluci izrazilo gledište o tzv. relativnom unutrašnjem pravnom kontinuitetu između pravnih poredaka stare i nove države, jer nisu ukinuti svi propisi bivše države, već samo oni koji su bili u suprotnosti s tekovinama narodnooslobodilačke borbe i pravnim poretkom nove države.

Međutim, Zakon o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. IV 1941. i za vrijeme okupacije od 3. listopada 1946 (izglasen nakon donošenja Ustava FNRJ iz 1946) kako ocjenjuju pravni povjesničari vraća se opet na prvobitnu poziciju spomenute Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Prema njegovim odredbama pravni propisi bivše države više nemaju pravnu snagu, oni su dakle generalno derogirani. U pravnoj praksi mogla su se primjenjivati samo pravna pravila sadržana u bivšim propisima, i to supsidijarno, ako nije bilo propisa nove države. Po svom značenju i pravnom domašaju taj je Zakon vezan uz spomenutu Odluku AVNOJ-a iz 1943. god. i mogli bismo reći da s njom čini idejnu i pravnu cjelinu.

Zakon o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. IV 1941. i za vrijeme okupacije nije pravno izrazio (niti je to mogao) apsolutni diskontinuitet između pravnih poredaka stare i nove države, ali polazi od činjenice revolucionarnog prekida tog kontinuiteta. Moglo bi se, dakle, zaključiti da između pravnih poredaka stare i nove Jugoslavije nema apsolutnog kontinuiteta, ali ni apsolutnog diskontinuiteta. Međusobna unutrašnja veza tih dvaju pravnih poredaka izražava se u pravnom sistemu. Njihova je veza uistinu uspostavljena djelomičnom recepcijom prava stare Jugoslavije, ali ta recepcija formalnopravno ipak ima svoj oslonac u pravnom poretku nove Jugoslavije.

III

Na kraju izdvajam ona pitanja koja se tiču ukupnog sagledavanja povijesnog procesa u staroj Jugoslaviji 1918—1941. i u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941—1945. u I i II dijelu te zbirke.

1. Kao što sam već spomenuo, autori su, što se tiče stare (buržoaske) Jugoslavije, u svom predgovoru posebno napomenuli kako su »težili da na objektivan način prikažu položaj jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina (savremenih narodnosti), uz optimalnu eliminaciju jednostranih, crno-belih kontrasta [...]«. Oni nisu ništa pobliže naveli što razumijevaju pod tim optimalnim eliminiranjem navedenih kontrasta, odnosno što je za njih optimalno, ali je izvjesno da je ovdje zapravo riječ o reinterpetiranju nekih dosadašnjih ocjena određenih događaja i procesa u našoj historiografiji. No, bez obzira na to što je u pitanju autorska zbirka dokumenata i što je riječ o autorskom pristupu izboru dokumenata i interpretaciji, ipak njihov kriterij ocjene »optimalnog« ne bi smio biti subjektivan,

već bi morao biti zasnovan na činjenicama koje su kritički provjerene u historiografiji.

Čini se da su priređivači te zbirke, kao autori, ipak zaobišli neke prilično bitne odnose za procjenu ukupnoga društvenog i povijesnog procesa u staroj Jugoslaviji. U njihovoj zbirci, na primjer, nema ni jednog dokumenta ili neke napomene u bilješkama o korupciji koja je prožimala političku strukturu države, uključujući i dvor, o ulozi kamarile u tome i dr. (vidi, npr., Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, Zagreb 1961, str. 238—254). Nema nikakvih informacija ni o tzv. režimu Glavnjače ni o političkim represalijama aparata vlasti, ne samo izbornim, koje su ponekad bile i takvih razmjera da su završavale grubim obračunom s pozicija sile i krvoprolićem (vidi, na primjer, Dragiša Jović, *Pobuna seljaka u okolici Slavenskog Broda februara 1935. godine*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, broj 9, Slavonski Brod 1972, str. 157—208; F. Čulinović, op. cit., str. 80—83, ili kod potonjeg autora, također, o pobuni husinskih rudara i seljaka u prosincu 1920. god., op. cit. str. 317—318). Uloga dvora u društvenom i političkom životu stare jugoslavenske države, u prvom redu regenta odnosno kralja Aleksandra, ostala je prilično izvan fokusa opservacija autora. Međutim, u takvoj monarhiji kakva je bila Jugoslavija u kojoj je monarh suspendirao ili pak oktroirao ustav, u kojoj je bila primarna odgovornost vlade monarhu a ne parlamentu, to je i te kako važno, nezaobilazno političko pitanje za sagledavanje ukupnoga povijesnog procesa između dva rata. Isto važi i u pogledu odnosa dvora i generaliteta i kako se to odražavalo na politički život stare Jugoslavije.

Uz to bi se općenito moglo primijetiti kako su neke strane u političkom životu stare Jugoslavije takvim pristupom autora dotle relativizirane da su centralizam i unitarizam, održavani hegemonijom vladajućih snaga u državi, spušteni na znatno nižu razinu relevantnosti od dosadašnjih ocjena u našoj historiografiji ovih dominantnih odnosa u društvenom i političkom životu Jugoslavije. U skladu su s takvim pristupom autora i neke njihove ocjene koje se tiču pojedinih događaja iz povijesti stare jugoslavenske države, odnosno događaja koji prethode njezinom stvaranju 1. XII 1918. Oni se, pri povijesnoj valorizaciji, često prosuđuju s pozitivnim ili negativnim naznakama s obzirom na njihov manji ili veći odklon od dominantnog političkog odnosa što su ga uspostavile vladajuće snage u državi, tj. s obzirom na centralistički sistem iza kojeg su zapravo stajale njihove hegemonističke tendencije i interesi. Pri tome treba posebno voditi računa o tome da je centralizam ipak najviše bio u funkciji velikosrpske hegemonije. Da bih ovo argumentirao navest ću kao primjer ocjene autora koje se tiču Ženevske deklaracije i političkog procesa što je slijedio do stvaranja Kraljevine SHS, zatim Radićevog prihvaćanja Vidovdansko-ustava i, na kraju, one koje se tiču osnivanja Banovine Hrvatske te ću komentirati neke njihove karakteristične naznake u vezi sa spomenutim događajima.

Što se tiče tzv. Ženevske deklaracije od 9. XI 1918. autori u svojoj bilješci na str. 105—106, uz dokument s tekstom deklaracije, ustanovljujući prvo izuzetnu popustljivost predsjednika srpske vlade Nikole Pašića na ženevskim pregovorima, konstatiraju kako ona »nije bila uslovljena samo činjenicom da su protiv njegovih stavova prema ujedinjenju bili svi

učesnici konferencije, već i neobaveštenošću, karakterističnom za sve prisutne na konferenciji, o pravom stanju i razvoju događaja u zemlji«. Zatim malo dalje navode: »Formalno gledano kroz zaključke ženevske konferencije oko obrazovanja privremenog zajedničkog ministarstva, koje je imalo zadatak da organizuje novu državu do sazivanja ustavotvorne skupštine, njegovom paritetnom sastavu i dr., u potpunosti su pobedila gledišta predstavnika Narodnog vijeća i Jugoslavenskog odbora. Ona su jasno izražena i u tzv. Ženevskoj deklaraciji. Upravo je takav ishod 'federalno-konfederalnog' sporazuma u Ženevi i bio razlog za njegovu brzu suspenziju. Neposredno po završetku konferencije naglo se izmenio odnos snaga između ženevskih pregovarača u korist centralističkih snaga. Jugoslavenski odbor je sve više gubio značaj i članovi Koalicije u Narodnom vijeću tražili su njegovu likvidaciju. Vođe koalicije u Zagrebu aktivno su podržavale srpsku vladu i dvor, odnosno njihova stara shvatanja o metodu ujedinjenja. Direktni kontakti između koalicije i srpske vlade ostvareni su već 10. novembra. Pašićev zamenik u vladi S. Protić, na osnovu izveštaja Tresić-Pavičića na Krfu, realno je procenjivao, zajedno s regentom Aleksandrom, da Korošec i Trumbić ne predstavljaju u Zagrebu nikakvu vlast i da je pravi čovek za pregovore S. Pribićević. Na podsticaj regenta, Protić je telegramom upućenom N. Pašiću sa Krfa 11. novembra, tj. svojom ostavkom, suspendovao sporazum u Ženevi. Na mogućnost da monarhistički oblik vladavine i dinastija Karađorđevića dođu u pitanje, Protić je bio spreman da u pitanje dovede i jugoslovensko ujedinjenje [...].« Vrlo su zanimljiva, s tim u vezi, njihova daljnja razmatranja u bilj. na str. 109—110, gdje navode: »Ženevska konferencija je potvrdila postojeću polarizaciju jugoslovenskog pokreta i njegovih istorijskih osnova. Dogovoreno federalističko rješenje bilo je po svojoj suštini dualističko i još uvek je izražavalo antagonističke naboje subjekata ujedinjenja [. . .]. Ovi antagonizmi upravo su ženevskim 'nesporazumom' dobili nove podsticaje, jer kao što srbijanska 'oslobodilačka' ideologija i politika, koju je povodom suspenzije ženevskih dogovora najdrastičnije izrazio S. Protić, nije imala istorijsku perspektivu, isto tako, ni prenaplašeno isticanje posebnosti na račun zajedništva, koje je tek trebalo elementarno utemeljiti i očuvati od brojnih spoljnih i unutrašnjih protivnika, nije bilo plod državničke mudrosti i realne političke procene [. . .].«

Autori, međutim, sasvim prelaze preko događaja u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu nakon odluke Središnjeg odbora od 24. XI 1918, u vezi s odlaskom delegacije u Beograd, uz konstataciju kako je zatim uslijedila »iznenadna odluka S. Pribićevića i njegovih pristalica da izabrana delegacija Narodnog vijeća otputuje u Beograd 27. XI radi proglašenja ujedinjenja [. . .].« (bilj. 5, str. 112).

Zatim, na kraju, u pogledu prvoprosinačkog ujedinjenja, oni u bilj. 1, str. 124 konstatiraju: »Ujedinjenjem 1. decembra stvorena nova jugoslovenska država, bila je rezultat pobjede progresivnih unutrašnjih društvenih snaga koje su na istorijsku scenu stupile kao tumači težnji i interesa jugoslovenskih naroda. Nova država započela je svoj život u znaku sve većeg sukoba između Beograda i Zagreba, odnosno srpske i hrvatske buržoazije. No bez obzira na tu činjenicu, koja će bitno uticati na njen razvitak do drugog svjetskog rata, treba prvenstveno imati u vidu da je jugoslovensko

ujedinjenje po svojoj suštini izražavalo završni čin ostvarenja različitih nacionalnih interesa i zajedničkih jugoslovenskih stremljenja. Za istoriju ujedinjenja ostala je neosporna istina da je zajednička država nastala saglasnošću legitimnih zastupnika Srba, Hrvata i Slovenaca [. . .].«

U spomenutim svojim objašnjenjima i komentaru događaja od Ženevske konferencije do prvoprosinačkog ujedinjenja 1918, koji su u općim zaključcima točni, autori ipak prelaze preko nekih povijesnih činjenica, a određeni su njihovi zaključci u krajnjoj liniji izvedeni tako da se cijeli proces ujedinjenja objašnjava na osnovi centralističko-unitarističkog koncepta, koji je tek na kraju, nametnut kao dominantni politički odnos, odlučio o uređenju nove države.

Poći ću od temeljne konstatacije autora kako je za historiju ujedinjenja ostala »neosporna istina da je zajednička država nastala suglasnošću legitimnih zastupnika Srba, Hrvata i Slovenaca«. Istina, taj završni fakt, sam za sebe, ostaje kao jedna od neospornih povijesnih činjenica, ali je isto tako povijesna činjenica da su način ujedinjenja, i sve ono što je nakon toga slijedilo, diktirale centralističke snage, čije su dominantne pozicije u Kraljevini Srbiji došle do izražaja u Protićevom političkom udaru u vezi sa ženevskim sporazumom, a u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu nakon Pribičevićevog centralističkog udara. S. Protić nije se nimalo libio, kako su autori konstatirali, da dovede u pitanje i jugoslavensko ujedinjenje kad bi došli u pitanje monarhijski oblik vladavine i dinastija Karađorđevića. Pribičević je pak u Zagrebu sa svojim pristalicama političkim manevrom oko Radićeva isključenja iz delegacije Narodnog vijeća i ishitrenom odlukom krnjeg sastava Središnjeg odbora Narodnog vijeća u vezi s odlaskom delegacije u Beograd djelovao na istoj liniji, sve u nastojanju da provede isti centralistički koncept. Nije ovdje bio primaran sukob između Beograda i Zagreba, nije bila riječ samo o suprotstavljenim interesima hrvatske i srpske buržoazije, već o bitnim životnim interesima, stremljenjima i težnjama svih naših naroda koji su osnivali svoju zajedničku jugoslavensku državu. Način na koji je ujedinjenje provedeno, uz supremaciju centralističkih snaga, nije bio u skladu sa spomenutim interesima i težnjama koje su prije centralističkog udara autentično bili izraženi u ženevskom sporazumu, zaključenim, također, između legalnih predstavnika dviju strana, ali bez političkih manevara bilo s koje strane i bez kalkulacija koje su kasnije naročito imale u vidu centralističke snage u pogledu uspostavljanja hegemonističkog sistema.

Spomenutim svojim razmatranjima u bilj. 4, str. 109—110, autori nastoje uspostaviti neku ravnotežu između radikalno suprotstavljenih koncepcija koje su došle do izražaja prije ujedinjenja, ali tu ravnotežu uspostavljaju upravo u prihvaćenom centralističkom konceptu. Bilo koja druga alternativa u njihovoj se valorizaciji toga historijskog procesa sasvim isključuje. Povijest je, međutim, potvrdila koliko su taj centralistički koncept ujedinjenja, i politička praksa koju je inaugurirao, negativno utjecali na razvitak društvenih i političkih prilika u zemlji. Iako gotovo sasvim ostaje izvan povijesnog razmatranja pitanje je li ženevska alternativa jugoslavenskog ujedinjenja imala historijsku perspektivu, ipak, unatoč izloženim argumentima, teško da je sasvim prihvatljiva ocjena o nekom prenatlaženom isticanju posebnosti na račun zajedništva koje »nije bilo plod

državničke mudrosti i realne političke procene«. Ne samo zbog toga što je to ostalo izvan realne činjenične prosudbe, tj. kategorijalnog aparata kojim se uobičajeno služi naša *magistra vitae*, već i naročito zbog našeg kasnijeg ukupnog povijesnog iskustva. Državnopravni odnos koji je faktično uspostavljen 1. XII 1918. historijski nije bio jedina alternativa ujedinjenja i zajedništva jugoslavenskih naroda. Stoga, ako se iz povijesti može nešto naučiti, onda činjenicu jugoslavenskog državnog ujedinjenja treba pri valorizaciji historijskog procesa u kojem je realizirana demistificirati, osloboditi je tog centralističkog balasta kao neke hipoteke.

U tom kontekstu teško da je opet sasvim prihvatljiva (jer je u njihovoj interpretaciji nepotpuna) ocjena autora kako je ujedinjenjem 1. XII 1918. stvorena jugoslavenska država bila »rezultat pobjede progresivnih unutrašnjih snaga koje su na istorijsku scenu stupile kao tumači težnji i interesa jugoslavenskih naroda«. Ta je ocjena autora nepotpuna zbog toga što implicite u »progresivne unutrašnje društvene snage« uključuje samo one snage koje su provele takvo ujedinjenje, tj. centralističke snage, a isključuje ostale snage koje su također radile na tom ujedinjenju, ali na drugom, anticentralističkom konceptu u kojem je bio najizrazitiji federalistički (npr. one u Jugoslavenskom odboru, a od pojedinaца posebno Trumbića, u zemlji Radića, E. Kristana, A. Korošca i dr., a ne može se u tom pogledu sasvim zaobići ni crnogorske federaliste i nacionalne zahtjeve Makedonaca). Navedene snage što su također bile za jugoslavensko ujedinjenje, ali su pri tom polazile s druge političke platforme u pogledu državnog uređenja buduće države, nisu zbog toga bile ništa manje društveno progresivne. Gledište koje to ne bi uzelo u obzir ne bi nikako bilo povijesno opravdano, zbog toga što u taj proces činjenično ne uključuje sve faktore koji su djelovali na liniji jugoslavenskog ujedinjenja. Dalje ću se zadržati na pitanju kako autori ocjenjuju Radićevo prihvaćanje Vidovdanskog ustava i na njemu zasnovanog državnog i političkog sistema. U bilj. 14, str. 266, oni, s tim u vezi, konstatiraju kako je Stjepan Radić, koji se nalazio u zatvoru, u razgovorima između Radikalne stranke i HRSS (što su uslijedili nakon izjave S. Radića, 27. III 1925, kako HRSS nema veze sa Seljačkom internacionalnom i da njegova stranka prihvaća Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđevića) »[...] pokazivao dosta elastičnosti, poručujući kralju preko emisara da HRSS ne postavlja nikakve državne zahtjeve, već pristaje bez ikakvih uslova na one Pašićeve, koji su bili sadržani u provođenju ustava i njegovoj promeni tek kroz 1—3 godine, ako se pokaže da ima slabosti [...]«. Zatim, dalje navode: »Ocena da je HRSS sa ovim 'zaokretom' u politici 'kapitulirala' pred radikalima i Dvorom, tj. centralističko-unitarističkim snagama, došla je od strane KPJ, te je, iako netačna, ostala u 'istoriografskoj upotrebi' do naših dana. Međutim, novije analize ovog 'zaokreta' ističu da je on, gledano kroz ocenu stranačkih interesa, za vodstvo HSS predstavljao svakako dobit, a ne kapitulaciju, jer su njeni predstavnici sa optuženičke klupe za veleizdaju, ušli direktno u vladu (B. Gligorijević). Nesumnjivo je da je u datim uslovima manevar S. Radića doneo više političke štete radikalnoj stranci, čiji je lider N. Pašić lično bio protiv saradnje i sa takvom HSS, koja se i u svom nazivu odrekla republikanskog atributa, a u političkoj praksi potvrdila kao monarhistička. Najviše zasluga za takav razvoj do-

gađaja imao je upravo kralj Aleksandar. Usledio je raspad Bloka narodnog sporazuma kao prirodna posledica jednostrane odluke vodstva HRSS, a u praksi je otvoren prostor za smanjivanje uloge Narodne skupštine i porast uticaja vanparlamentarnih faktora u Kraljevini SHS.«

Autori se, dakle, prilično kritički odnose prema ocjeni da je HRSS svojim »zaokretom«, odnosno Radićevim manevrom politički »kapitulirala« pred radikalima i dvorom, odnosno pred centralističko-unitarističkim snagama. Oni pri tom polaze od nekih novijih sagledavanja tog »zaokreta« prema kojima je »gledano kroz ocenu stranačkih interesa, za vodstvo HRSS predstavljao svakako dobit, a ne kapitulaciju«. Takve su ocjene, međutim, prilično jednostrane, jer u prvi plan političkog procesa stavljaju stranačke interese, a ne vode dovoljno računa o cjelini odnosa. I sama »dobit« za HRSS o kojoj se govori bila je ograničena na relativno kratkotrajno sudjelovanje u vladi, ali je Radić opet došao u sukob s vladajućim političkim snagama i ubrzo je ispao iz vlade. Međutim, ni sve štetne posljedice »jednostrane odluke vodstva HRSS« koje navode autori, tj. kako je nakon toga u praksi otvoren »prostor za smanjivanje uloge Narodne skupštine i porast uticaja vanparlamentarnih faktora u Kraljevini SHS« ne mogu se isključivo vezati uz taj Radićev korak, jer je taj proces bio uvjetovan nekim nerazrješivim ranijim odnosima.

Radićev je politički »zaokret« objektivno umanjio, bolje reći sasvim je otklonio, bilo kakve izgleda za radničko-seljačku suradnju protiv vladajućega političkog režima, centralističko-unitarističkog, koji se zasnivao na političkom i ekonomskom ugnjetavanju, u prvom redu radnika i seljaka. Nisu takve ocjene spomenutog Radićevog koraka tada dolazile samo od KPJ, već su ga, polazeći od drugačijih pozicija, tako ocjenjivale i neke građanske stranke u Hrvatskoj (npr. Hrvatska zajednica, koja je u vezi s tim događajem došla s Radićevom HSS u sukob). Dakle, Radićevo priznavanje Vidovdanskoj ustava imalo je za posljedicu donekle i političku polarizaciju u samoj Hrvatskoj.

Za takvo reinterpretiranje dosadašnjih historiografskih ocjena toga događaja ne može biti relevantna ni procjena kako je Radićev politički »zaokret« samoj Radikalnoj stranci, kao dijelu tih centralističko-unitarističkih snaga, donio »više političke štete«, jer je on objektivno išao u prilog jačanja svih onih centralističkih snaga iza kojih je stajao dvor. To su, name, bile one političke snage koje su u zemlji uistinu vladale, bez obzira na trenutni odnos njihove međusobne ravnoteže u pogledu političke dominacije. Priklon Radićeve HRSS takvom centralističkom sistemu, autori u svojoj Zbirci (pozivajući se na spomenuta nova sagledavanja tog pitanja u našoj historiografiji) u sklopu ukupnog historijskog procesa valoriziraju s pozitivnim predznakom.

Međutim, Sporazum Cvetković—Maček (čija je najvažnija državopravna posljedica bilo osnivanje Banovine Hrvatske 1939. godine, što nesumnjivo predstavlja otklon od centralističko-unitarističkog sistema) autori u svojoj valorizaciji ocjenjuju s drugačijim predznakom. U bilj. 7, na str. 361 uz tekst Mačekova govora, 29. VIII 1939, na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva (tri dana nakon zaključenja sporazuma s Cvetkovićem) oni konstatiraju: »[. . .] Maček je znao da je protiv Sporazuma imao

desnicu u HSS i ustaše, a knez uticajne srpske krugove oličene u vojsci, SPC (tj. Srpskoj pravoslavnoj crkvi — moja primjedba) i delu građanskih političara. Ustaše su bile za izdvajanje Hrvatske iz sastava Jugoslavije, a srpske građanske snage protiv koncesija koje je knez Pavle učinio Mačeku i Hrvatima, nalazeći da je time ugrožen srpski narod. Prema tome, Sporazum nije zadovoljio ni jednu društvenu i političku snagu u Jugoslaviji. Bio je tipičan kompromis srpske i hrvatske buržoazije u uslovima međunarodne krize i zaoštrenih unutrašnjih odnosa. Njime je počelo razgrađivanje centralističke Jugoslavije i produbljivanje duhovnog podvajanja. Bio je zakasneo, polovičan i nedosljedan, jer nije rešio pitanje ostalih naroda i njihovog položaja, uključujući i srpski.«

Točno je da je Sporazum, s obzirom na kasniji razvitak događaja i ukupni historijski proces, predstavljao zakašnjelo političko rješenje, da je bio polovičan i nedosljedan. On nije do kraja riješio, niti je mogao na toj osnovi riješiti, hrvatsko pitanje, otvarao je srpsko pitanje, a nije se iz njega naziralo sagledavanje nacionalnog pitanja i položaja ostalih naroda (i narodnosti) u državi. Uredba o Banovini Hrvatskoj bila je zamišljena kao parcijalni akt, koji je državnopravno izražavao samo stav prema hrvatskom pitanju, dok su ostala pitanja ostavljena ustavotvorcu za kasnije rješavanje. Međutim, prilikom povijesne valorizacije političkog procesa koji je doveo do osnivanja Banovine Hrvatske uvijek treba imati u vidu da su spomenuti Sporazum i Uredba o Banovini Hrvatskoj omogućili šire sudjelovanje Hrvata u javnim poslovima i uopće u političkom životu države, što je bila jedna od intencija izraženih u preambuli spomenute uredbe.

Ocjena autora kako je Sporazumom, uz razgrađivanje centralističke Jugoslavije, počelo i »produbljivanje duhovnog podvajanja« nešto je sasvim novo, pa ću se na tome malo zadržati. Zapazio sam, naime, da ona ide nešto dalje od dosadašnjih ocjena jednog od autora ove zbirke (B. Petranović je u Istoriji Jugoslavije 1918—1978, Beograd 1980, na str. 146 dao ovakvu ocjenu Sporazuma Cvetković—Maček: »Zaključeni sporazum nije zadovoljio nijednu društvenu i političku snagu u Jugoslaviji, a stvorio je mnogo protivnika reorganizacije Jugoslavije na novoj osnovi [. . .].«). Sada autori kao jedan od argumenta svojoj negativnoj ocjeni Sporazuma i osnivanja Banovine Hrvatske dodaju i spomenuto »produbljivanje duhovnog podvajanja«. Vjerujem da ni sami nisu primijetili kako pri tom, u svojoj argumentaciji, zapravo upotrebljavaju neke pojmove koje upotrebljava i Rezolucija Narodne odbrane od 14. IV 1940 (što je donose samo nekoliko stranica dalje, na str. 364) koja se također zalaže za jedinstvenu Jugoslaviju »teritorijalno i duhovno«. To je, naime, bio jedan od bitnih elemenata ideološke platforme integralnog jugoslavenstva, što nikako ne može biti relevantan kriterij za povijesnu valorizaciju političkih procesa vezanih uz Banovinu Hrvatsku.

U vezi s razmatranim pitanjima na kraju bih konstatirao kako se u zbirci, na nekim mjestima, također moglo zapaziti da autori u objašnjavanju određenih događaja u staroj jugoslavenskoj državi, relativizirajući tadašnji centralistički sistem, upotrebljavaju neke argumente, pojmove i termine slične onima kojima su se između dva rata, u skupštinskim raspravama i u

raspravama u skupštinskim tijelima, koristili i građanski političari, predstavnici centralističke orijentacije kad su branili uspostavljeni sistem od prigovora, a nekad i od vrlo žetokih napada poslanika iz reda opozicijskih anticentralističkih stranaka.

Tako, na primjer, oni u bilj. 7, str. 195, u vezi s već spomenutom Uredbom o podjeli zemlje na oblasti iz 1922. godine, pošto su prethodno spomenuli kako su postojali otpori Hrvatskog bloka »parcelizaciji, tj. 'atomizaciji' Hrvatske«, malo dalje, između ostalog, konstatiraju da je Srbija bila »najviše atomizirana u poređenju sa svim ostalim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama«. Takav kontraargument upotrebljavao je, na primjer, Ljuba Jovanović u Zakonodavnom odboru Narodne skupštine kao izvjestilac pododbora za zakonski prijedlog o upravnoj podjeli zemlje na oblasti, odgovarajući na poslaničke prigovore o parcelizaciji Hrvatske i Slovenije, rekavši: »Ovako isto kako je postupljeno prema Hrvatskoj i Sloveniji, tako je postupljeno i prema Kraljevini Srbiji — i ona je 'isparcelirana' [. . .]« (Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS, LIX sjednica održana 18. III 1922, str. 344). Slična je u toj istoj stvari bila argumentacija ministra za izjednačavanje zakonodavstva Marka Trifkovića, koji je u istom skupštinskom tijelu također izjavio: »Mi ne delimo na oblasti samo Hrvatsku no celu državu. Mi Hrvatskoj ukidamo samo pokrajinsku vladu, dakle radimo sa njom 1922. ono isto što smo već uradili sa Srbijom 1918 [. . .]« (Iste Stenografske beleške, LXII sjednica održana 24. III 1922, str. 372). Međutim, već tada su u Zakonodavnom odboru poslanici koji su iznijeli spomenuti prigovor bili istakli kako parcelizacija Srbije nema isto značenje kao parcelizacija Hrvatske i ukidanje pokrajinske vlade u Zagrebu. Tako je, na primjer, poslanik Janko Šimrak, između ostalog, rekao: »[. . .] pokrajinske vlade u Zagrebu vi ste ukinuli i mi nemamo pokrajinske vlade, a vi imate državu u svojim rukama. Tu nema nikakve sličnosti i analogije između Zagreba i Beograda. Vi imate svu državnu vlast, a Zagreb nema, gospendo moja, ništa [. . .]« (Isto, str. 374).

Čemu, sada, činjenicu u političkom procesu stare Jugoslavije sve naglašene daljnje centralizacije, što je došlo do izražaja u Uredbi o podjeli zemlje na oblasti, relativizirati takvim argumentima koji su u našoj poslijeratnoj historiografiji već davno prevladani, jer nisu bili relevantni za utvrđivanje dominantnih političkih odnosa u buržoaskoj Jugoslaviji.

Autori slično postupaju i u bilj. 4, str. 265, objašnjavajući upravnu podjelu na banovine uspostavljenju 1929. god. Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja. S tim u vezi oni prvo konstatiraju kako je spomenuta upravna podjela bila izraz »još većeg stepena centralizacije«, napominjajući kasnije da je bila isto tako i politički instrument »jačanja srpskog elementa u njima« (tj. u uspostavljenim banovinama — moja primjedba). Međutim, oni te činjenice odmah zatim relativiziraju, navodeći — uz svoju napomenu da je Srbija također bila razbijena kao historijska cjelina — kako je kralj Aleksandar »[. . .] najverovatnije želeo da stavi do znanja ostalim narodima Kraljevine da Srbija razbijanjem žrtvuje svoju kompaktnost u ime jugoslovenske celine«. Zatim, na kraju svoje bilješke, autori zaključuju: »Time su se drugi narodi Jugoslavije oslobađali

straha od njene brojne snage i političke prevlasti.« S tim u vezi opet moram konstatirati da su sličnim argumentima — kako je i Kraljevina Srbija, iako je postojala kao samostalna suverena država četrdeset godina, pristala da se »utopi« u novu državu — pobornici centralizma odbijali prigovore anticentralističkih snaga, naročito onih iz Hrvatske i Slovenije, koje su bile protiv razbijanja povijesnih cjelina što se provodilo navedenim aktima centralizacije.

Moglo bi mi se prigovoriti da sam autore nekorektno citirao, jer sam se koristio samo izdvojenim dijelovima njihova šireg razmatranja, pa je zato najbolje da sam čitalac odmah uspoređi prenesene citate s doslovnim tekstom toga dijela njihove bilješke, gdje stoji: »[...] Zamenom dotadašnjeg administrativnog uređenja — koje se zasnivalo na podeli na 33 oblasti — banovinama (devet banovina i grad Beograd sa Zemunom i Pančevom) šestojanuarski režim se pozivao na razbijanje istorijskih celina, savlađivanje raširene administracije oblasnih organa,, prevazilaženje rascepanosti države; isticala se veća ekonomičnost prilikom administriranja, bolja saobraćajna upućenost jednih krajeva na druge, formiranje zaokruženih ekonomskih celina. U suštini, reč je bila o postizanju još većeg stepena centralizacije i usredsređivanja vlasti u rukama kralja. Negirajući istorijski princip 'krojenja' i uobličavanje novih administrativnih jedinica — banovina, kralj nije mogao ni da ga izbegne u slučaju Slovenije, Hrvatske, Dalmacije, Makedonije. U okvirima Zetske banovine našla se Crna Gora sa delovima Kosova i Metohije i Dalmacije, a u sastav Vardarske banovine ušli su — pored Makedonije i krajevi južne Srbije. Crna Gora je, budući jezgro Zetske banovine, tretirana kao klasična srpska zemlja, ali se vodilo računa i o njenom osećanju istorijske autonomnosti. Makedonija je smatrana 'Južnom Srbijom', ali su joj u okviru politike 'srbi-zacije' pridodati krajevi na jugu Srbije. Vojvodina se našla u sastavu Dunavske banovine u kojoj su Srbi činili većinu. Zbog jakih manjina i Hrvata u Sremu i severozapadnoj Bačkoj njoj su priključeni i delovi severne Srbije. Bosna je podeljena na tri banovine (Vrbaska, Drinska i Zetska). Srbija je takođe razbijena kao istorijska celina na četiri banovine: Dunavsku, Moravsku, Vardarsku i Drinsku. Pored gornjeg motiva — jačanja srpskog elementa u pomenutim banovinama, kralj Aleksandar je najverovatnije želeo da stavi do znanja ostalim narodima Kraljevine da Srbija razbijanjem žrtvuje svoju kompaktnost u ime jugoslovenske celine. Time su se drugi narodi Jugoslavije oslobađali straha od njene brojne snage i političke prevlasti.«

Što se tiče sagledavanja ukupnoga povijesnog procesa u staroj buržoaskoj Jugoslaviji može se na kraju konstatirati da autori u svojoj zbirci ne daju realnu sliku njezinih ukupnih društvenih i političkih odnosa, a naročito dominantnog političkog odnosa koji se izražavao u centralističkom i hegemonističkom sistemu. Njihova naracija kojom nam predočavaju te odnose zato ne izražava sasvim objektivno realne društvene i političke procese. Do toga je po mojoj ocjeni došlo ponajprije zbog toga što neki karakteristični odnosi, u društvenom i političkom životu stare Jugoslavije, koje sam već spomenuo, u sagledavanju ukupnog povijesnog procesa nisu uzeti u obzir, dok su drugi tako relativizirani da više ne daju pravu sliku

onih odnosa iz kojih su proizlazile osnovne političke suprotnosti u jugoslavenskoj državi 1918—1941.

2. Najviše pitanja ipak otvaraju one interpretacije autora koje se tiču njihova sagledavanja povijesnog procesa u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije 1941—1945. U tom pogledu u zbirci su naročito karakteristične tri tematske grupe dokumenata: »Četnici kao nosioci građanskog rata i saveznička intervencija« (str. 442—450); »Ustaško-klerikalistički i okupatorski genocid« (451—456) i »Okupatorsko-četničko-ustaška koalicija protiv narodnooslobodilačkih snaga« (462—466). U tom sklopu problema posebno je interesantno pitanje mjesta i uloge četnika te ustaškog, četničkog i okupatorskog terora (genocida).

Što se tiče četnika, autori ih promatraju s jedne strane kao nosioce »građanskog rata«, a s druge u okviru okupatorsko-četničko-ustaške »koalicije« protiv narodnooslobodilačkih snaga. Da autori stoje na stanovištu postojanja »građanskog rata« u Srbiji i da polazeći od toga sagledavaju ulogu četnika, vidi se iz njihova komentara na str. 449 uz Izvještaj Operativnog odeljenja opunomoćenog komandanta u Srbiji komandantu oružanih snaga na jugoistoku od 5. XII 1941. Konstatirajući prvo kako je obrana »Užičke republike« bila oslabljena »četničkom izdajom«, oni odmah zatim na istom mjestu navode: »Građanski rat je olakšao napad 342. i 113. nemačke divizije na centar 'Užičke republike' [. . .].« Međutim, autori su ostali dužni pobliže objasniti te svoje informacije o »građanskom ratu« u Srbiji.

U tematskoj grupi dokumenata »Četnici kao nosioci građanskog rata i saveznička intervencija« nalazi se i dokument pod naslovom »Instrukcija Draže Mihailovića majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću« od 20. XII 1941 (str. 447), gdje se kao ciljevi četničkih odreda, između ostalog, postavljaju: »Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije — Crne Gore — Bosne i Hercegovine — Srema — Banata i Bačke« (toč. 2.), i zatim: »[. . .] Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa [. . .].« (toč. 5). Tu je najbolje došla do izražaja četnička ekstremna nacionalistička velikosrpska politička platforma u toku rata. U drugoj tematskoj grupi dokumenata »Okupatorsko-četničko-ustaška koalicija protiv narodnooslobodilačkih snaga« u svojim objašnjenjima na str. 463—464 uz dokument »Četničko-italijanski sporazum u Podgorici«, 6. III 1942, autori, između ostalog, navode kako se D. Mihailović »[. . .] dosledno pridržavao strategije čekanja dok ne nastupi 'odsudan' trenutak, pod kojim je podrazumevao rasplet na velikim frontovima, poraz Nemačke, iskrcavanje saveznika«. Međutim, odmah zatim oni konstatiraju: »Dotle je nastojao da prikrivenom saradnjom sa Nemcima i Italijanima onemogući glavnog protivnika — narodnooslobodilački pokret. Celokupna četnička strategija bila je podređena tome cilju. U Srbiji deo četnika bio je legalizovan u formacijama Srpske državne straže (SDS), a u Crnoj Gori i na područjima italijanske okupacione zone četnička kolaboracija je bila javna [. . .].« Argumentacija je autora u tom pogledu protivrečna. Jer, kakvo je to bilo dosledno pridržavanje strategije čekanja, ako

je postojala prikrivena suradnja s Nijemcima i Talijanima, a u Crnoj Gori i u talijanskoj okupacionoj zoni čak i javna kolaboracija s okupatorom? Međutim, autori na tom mjestu ne spominju četnički teror u talijanskoj okupacionoj zoni, posebno prema hrvatskom stanovništvu u Dalmaciji. Kada, pak, na drugom mjestu (u svojim objašnjenjima na str. 465—466 uz Izvještaj Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine Draži Mihailoviću o učešću četničkih snaga u italijanskoj operaciji »Alfa«, 2. X 1942) ipak spominju četnički teror, oni ga svode samo na »obračun« četnika s pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta. Na spomenutom mjestu autori navode: »Posle zauzimanja velikih delova istočne Jugoslavije od strane četnika (Srbije, Sandžaka, Crne Gore, istočne Bosne i Hercegovine), oni su se surovo obračunavali sa pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta: streljanja, delatnost 'crnih trojki', čiji je znak 'Z' (zaklati), značio stavljanje na listu osuđenih na smrt, predavanje okupatoru zarobljenih partizana, jataka, članova porodica i simpatizera, paljenje partizanskih sela, postavljanje zasada, hajke na zaostale partizane u krajevima koje su poseli četnici, batinanja ('rakljanje'), itd. [. . .]«

Autori ne donose nikakve podatke ni o četničkom teroru prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu posebno u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i Dalmaciji (koji je u biti bio genocidna forma provođenja spomenute četničke ekstremne nacionalističke velikosrpske platforme), iako o tom teroru postoje brojni dokumenti kao i informacije u recentnoj literaturi. Ovdje ću spomenuti samo pokolj Muslimana u jugoistočnoj Bosni u prosincu 1941. i siječnju 1942, posebno na području Foče, zatim opet u Sandžaku i u jugoistočnoj Bosni u siječnju i veljači 1943, zatim pokolj civilnog stanovništva, uglavnom Hrvata, kod Prozora u listopadu 1942. te, nekako u isto vrijeme, u selu Gate u Dalmaciji. Dosta informacija o tome sadržano je u ediciji »Sudjenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, Stenografske beleške«, izd. »Prosveta«, Beograd 1945 (vidi iskaz optuženog dra Todora Perovića na str. 270—271 te posebno potresne iskaze svjedoka Muje Šćekića, str. 374—375 i Jakše Bogdanovića, str. 475—476), a u literaturi: Radoje Pajović, Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine, Zbornik radova »Nererva—Sutjeska 1943«, str. 510—519, izd. Vojnoistorijski institut, Beograd 1969; Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945, Zagreb 1979, str. 232—236; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941—1942, Beograd 1981. i dr.

U posebnoj tematskoj grupi dokumenata pod naslovom »Ustaško-klerikalistički i okupatorski genocid« priređivači donose dokumente koji se odnose na ustaške zločine, prekrštavanje pravoslavaca u NDH i teror mađarskih honveda u Bačkoj prema Srbima. U svojim objašnjenjima (na str. 452) uz dokument neobično potresnog sadržaja pod naslovom »Izjava očevica o ustaškom zločinu u crkvi u Glini, 1944« autori konstatiraju: »Ustaše su prvi masovni pokolj izvršile 27. aprila 1941. u selu Budinci*, kod Bjelovara; početkom maja masovni zločin nad srpskim stanovništvom

* Treba u selu Gudovcu (nap. red.).

u kordunaškom selu Blagaju, a krajem maja u Gospiću; uništavanje srpskog življa nastavilo se juna 1941. u Hercegovini, a jula iste godine u Lici, na Kordunu, Baniji, Bosni. Krajem jula 1941. ubijeno je u Glini oko 2.000 Srba. Rasistička ideologija nacionalsocijalizma spajala se sa ustaškom koncepcijom stvaranja nacionalne čiste države po cenu likvidacije jedne trećine stanovništva NDH. Srbi su imali da iščeznu putem masovnih egzekucija, čiji način izvršenja govori o užasnoj mržnji i potpunoj ljudskoj ostrvljenosti izvršilaca, iseljavanjem i prevođenjem u katolicizam. NDH je nastala u znaku najstrašnijeg genocida u okvirima drugog svetskog rata. Nemci su podstrekavali krvavu politiku Pavelića, Artukovića, Budaka, E. Kvaternika i drugih ustaških zločinaca, ali su joj posle izbijanja ustanka počeli suprotstavljati politiku tzv. pacifikacije.«

Uz dokument »Iskaz fra Miroslava Filipovića-Majstorovića o Jasenovcu, 1945«, u svom komentaru na str. 455—456 autori, između ostalog, navode: »Jasenovac je logor koji po svojoj monstruoznosti stoji uz Aušvic (Osvjenčim), Dahau, Buhenvald, Mauthauzen i druge nacističke 'fabrike smrti'. U njemu je od leta 1941. do kraja NDH pogubljeno 500.000—600.000 ljudi. Najnovija antropometrijska ispitivanja govore čak i o 700.000 likvidiranih. Pored Srba u Jasenovcu je umoreno i oko 40.000 Cigana. Ustaška 'rasna revolucija' našla je u Jasenovcu, Staroj Gradiški i drugim logorima NDH sredstvo za ostvarivanje svoje genocidne politike uništavanja Srba, Jevreja, Cigana, hrvatskih antifašista [...].«

U pogledu broja žrtava jasenovačkog logora autori ovdje navode dva podatka. Prvo, 500.000—600.000, što odgovara broju žrtava prema izvještaju Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Jedan od priređivača ove zbirke donosi taj podatak i u svojoj, već spomenutoj, pet godina prije objavljenoj knjizi (B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918—1978, Beograd 1980, str. 207). Drugi podatak o 700.000 žrtava autori sada navode pozivajući se na »najnovija antropometrijska ispitivanja« koja, navodno, govore čak o tolikom broju likvidiranih u logoru Jasenovac. Međutim, autori ne navode o kakvim je antropometrijskim ispitivanjima riječ, tko ih je i kada izvršio i gdje su objavljeni izvještaji o rezultatima tih ispitivanja. S tim u vezi treba napomenuti da ni najnoviji specijalni radovi o jasenovačkom logoru ne donose takve izvještaje. (Vidi: dr Anđelko Barbić, Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac, Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, god. 22, broj 1, Slavonski Brod 1985, str. 153—178; Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945. Dokumenta, izd. Narodna knjiga Bograd i Spomen-područje Jasenovac 1968, knjiga I i II, posebno Uvod, knj. I). A. Barbić konstatira da je u tom logoru 1941—1945. pogubljeno »više stotina tisuća ljudi«. Također konstatira kako je sudskomedicinskim istraživanjima utvrđeno da je na grobnom lokalitetu u Gradini pokopano 360.000 tjelesa jasenovačkih žrtava (A. Barbić, op. cit., str. 154). Što se tiče broja žrtava u logoru Jasenovac s područja NDH, A. Miletić se ograničio na konstataciju kako, po raznim izvorima, taj broj »može se zasad ceniti samo na više stotina hiljada«. Uz to napominje kako »od maja 1945. nisu vršena neka značajnija naučna ispitivanja i ako je bilo pokušaja, rezultati su ipak polovični [...].« (A. Miletić, op. cit., knjiga I, Uvod, str. 38)

Tu tematsku grupu dokumenata priređivači označavaju kao »Ustaško-klerikalistički i okupatorski genocid«. Postavlja se pitanje odgovara li ovdje oznaka »klerikalistički« sadržaju prezentiranih dokumenata, jer se oni, osim na okupatorske, odnose samo na ustaške zločine. Osim toga treba uzeti u obzir da klerikalizam, sam po sebi, nije doveo do toga specifičnog procesa u Katoličkoj crkvi u NDH, već kleronacionalizam, odnosno klerofašizam koji nije bio jednako proširen u svim klerikalnim krugovima Katoličke crkve (ni u njoj kao instituciji, ni u njezinim pojedinim redovima) pa je u tom pogledu potreban diferenciran pristup. Historiografska sagledavanja tog problema još nisu dovoljna, zato što ne obuhvaćaju sve njegove relevantne aspekte.

Osim o teroru i genocidu o kojem pišu u okviru te tematske grupe dokumenata — koji se uglavnom svodi na ustaški teror (vremenski ograničavajući njemačko »podstrekavanje« ustaške politike koja je vodila tom teroru samo do izbijanja ustanka!) — autori na nekoliko mjesta spominju još samo okupatorski teror prema Srbima. Tako u svom komentaru, uz već spomenuti Izvještaj Operativnog odeljenja opunomoćenog komandanta u Srbiji komandantu oružanih snaga na jugoistoku od 5. XII 1941. (str. 449) oni navode: »[...] Nemačka 342. divizija ostavila je za sobom 'krvave tragove' u Mačvi i Podrinju, a jedinice Vermahta počinile su nezapamćene zločine masovnim egzekucijama nad građanima, uključujući i školsku omladinu, Kragujevca i Kraljeva, oktobra 1941. Primenom kolektivne odgovornosti na principu: 100 Srba za jednog ubijenog Nemca i 50 Srba za jednog ranjenog nemačkog vojnika vrh Trećeg Rajha je naj-surovijom represijom lomio otpor ustaničkih snaga u Srbiji [...].«

U bilj. 3, str. 455, uz dokument »Pismo Endri Bajče Žilinskog, poslanika Maloposedničke stranke (Stranke malih posjednika), M. Hortiju, namesniku« od 4. I 1942. pišući o mađarskom okupatorskom teroru oni navode: »Mađarske trupe su neposredno po ulasku u Novi Sad, 13. aprila 1941, započele sa ubijanjem Srba. Istog dana izvršeni su masovni masakri nad srpskim življem u Sirigu. Zločini su nastavljeni u Somboru, Srbobranu, Žedniku, Čurugu, Bačkoj Topoli, Senti, Staroj Kanjiži i drugim bačkim gradovima i selima. Poslanik mađarskog parlamenta Endre Bajči Žilinski reagovao je na nove zločine honveda memorandumom upućenim regentu Hortiju februara 1942. Iako je memorandum sročten sa obazrivošću, počivajući na zahtevu da se primenjuje zakon, njegov sastavljač nije mogao da se ne užasne nad sadizmom mađarske soldateske.«

Kad je riječ o okupatorskom teroru također napominjem da F. Čulinović u svojim Dokumentima o Jugoslaviji, Zagreb 1968, na str. 407—430, pod naslovom: »Tko je bio glavni faktor terora u okupiranoj Jugoslaviji« donosi niz dokumenata o tom teroru. Iz njih je vidljivo da su okupatorskom teroru bili izloženi svi naši narodi. U vezi s tim upućujem na Saopćenje br. 7 Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora koje se odnosi na teror talijanskih okupacionih snaga u Gorskom kotaru, posebno na području općine Čabar (str. 418). Vidjeti, također, na str. 420 Saopćenje broj 29 o zločinima njemačke vojske a odnosi se na SS-planinsku diviziju »Princ Eugen«. U njemu se, između ostalog, navodi: »[...] Prema podacima, kojima raspolaže Državna komisija, još uvek nepotpunim,

vidi se da je ta jedinica Hitlerove vojske — regrutovana među folksdojčerima s naše državne teritorije — bila naročito upotrebljena za uništavajući teror koji je vršen nad našim narodom. Sa istom merom okrutnosti uništavao je taj čopor krvožednih zverova Srbe u Sremu, muslimane u Bosni i Hrvate u Dalmaciji [. . .].« Čulinović posebno inzistira na tome da su okupatori svom genocidu u Jugoslaviji dali naročito obilježje, tako što su za uništavanje naroda upotrebljavali svoje kolaboracionističke elemente provocirajući time samouništavanje naroda Jugoslavije, kako je to ustanovio i Međunarodni vojni sud u Nürnbergu svojom presudom od 1. X 1946. Na taj je način to okupatorsko djelovanje u Jugoslaviji dobilo obilježje »kvalificiranog ratnog zločina specifičnim genocidom« (F. Čulinović, op. cit. str. 430; usp. od istog autora i Državnopravni razvitak Jugoslavije, Zagreb 1963, str. 243).

U Petranović-Zečevićевой zbirci dokumenata, međutim, osim ustaškog i okupatorskog terora prema Srbima, Jevrejima i Romima, gotovo da i nema drugog okupatorskog terora, a četnički je teror ograničen samo na njihov »obračun« s pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta. Spomenuti specifični genocid okupatora, tj. iskorištavanje kolaboracionističkih elemenata za međusobno uništavanje naših naroda i narodnosti autori ni ne spominju. Dosljedno tome i termin »bratoubilački rat« izgubio je u ovoj zbirci, takvim pristupom priređivača i autora, svoje dosadašnje historiografsko značenje.

U svojoj »Istoriji Jugoslavije 1918—1978«, B. Petranović je, objašnjavajući političku platformu KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi u vezi s tim pitanjima (na str. 225), između ostalog, pisao:» [. . .] Istrajavanjem na politici bratstva i jedinstva naroda komunisti su ukazivali na put sprečavanja bratoubilačkog rata, denacionalizacije i nemačke rasističke politike.« S te strane — navodi dalje autor — ugroženom se stanovništvu »predočavala narodnooslobodilačka borba kao jedina alternativa fizičkom uništavanju jednog naroda od drugog, koje su inspirisali okupatori preko svojih domaćih ultranacionalističkih snaga vodeći politiku 'podeli pa vladaj' [. . .].«

U ocjeni četničkog terora (na str. 271) Petranović je tada također bio vrlo eksplicitan, navodeći: »Podsticanjem bratoubilačkog rata između Srba, s jedne, i Hrvata i Muslimana, s druge strane, četnici su nastojali, saglasno Mihailovićevoj viziji 'velike Srbije', s etnički čistom nacionalnom teritorijom, da odgovore na ustaške zločine politikom kolektivne odmazde, odmazde nad celim narodima. Za njih su ustaše bili svi Hrvati i svi Muslimani, s kojima se trebalo obračunati u uslovima rata. Druga strana pasivnosti prema okupatorima ili aktivne kolaboracije s njima bila je agresija protiv Muslimana i Hrvata, koja je vršena u ime nadmoćnosti Srba po završetku rata. Klanja Muslimana u istočnoj Bosni i Sandžaku 1942. i 1942—1943. označila su početak sprovođenja politike revanša i čišćenja nacionalnog područja [. . .].« Sada, u najnovijoj zbirci dokumenata o Jugoslaviji 1918—1984, o svemu tome nema ni spomena.

Slika kojom nam Petranović i Zečević predočavaju položaj naših naroda u drugom svjetskom ratu, u tijeku narodnooslobodilačkog rata i revolucije, što se tiče nekih procesa o kojima je bilo riječi, u njihovoj je zbirci

izborom dokumenata i objašnjenjima previše kolorirana: »crno-crno« na jednoj strani, a »bijelo-bijelo« na drugoj strani. Međutim, povijesni proces u tom razdoblju prema činjenicama kojima se raspolaže u historiografiji (na koje se autori nisu kritički osvrnuli) ipak nije bio tako jednoznačan kakvim nam ga oni svojom autorskom naracijom predočavaju u ovoj knjizi.

Na kraju bih konstatirao da unatoč velikom trudu priređivača uloženom u realizaciju tako zamašnog historiografskog pothvata (koji, inače, zaslu-
žuje respektiranje od svakog tko može ocijeniti svu težinu tog posla) ova knjiga ne može zadovoljiti onim, na početku spomenutim, namjenama njezinih priređivača i autora sve dok problemi koje ona otvara (naročito oni koji se tiču sagledavanja povijesnog procesa u Jugoslaviji 1918—1941. i u ratnom razdoblju) ne budu znanstvenom kritikom i historiografski prevladani.